

Lunds universitet

Historiska institutionen

HIS K01

Seminarieledare: Eva-Helen Ulvros

Handledare: Ulf Zander

2014-06-02, kl 12:15, Sal 2

Atombomben och det moderna samhället

Om framstegstankens roll i motståndet mot svensk atombomb 1956-1961

Karl Haikola

Innehållsförteckning

1. Inledning	4
1.2. Syfte och frågeställning	5
1.3. Teoretiska utgångspunkter	7
1.5. Avgränsningar	11
1.6. Källmaterial och metod	12
1.7. Forskningsläge	14
2. Atomvapendebatten	20
2.1. Något om debattens förutsättningar	20
2.2. Debattens första år	21
2.3. AMSA	23
2.4. Debatten avtar	24
2.5. Analysens disposition	26
3. Analys	27
3.1. Den andra kapplöpningen	28
3.2. Naturens harmoni	33
3.3. Mänsklighetens självmord	36
3.4. Pacifismen som framstegsberättelse	40
3.5. Trollkarlar och genomsnittsmänniskor	43
3.6. Det globala folkhemmet	47
4. Avslutande diskussion	54
Källor	58
Litteratur	59

1. Inledning

”Gode Gud, vad har vi gjort?”, skrev den amerikanske piloten Robert Lewis i loggboken den sjätte augusti 1945. Tidigare på dagen hade han suttit i bombplanet Enola Gay som släppt en atombomb över Hiroshima.¹ Hemma i USA väckte nyheten omedelbart starka reaktioner. Skrärade röster i medierna menade att det nya vapnet hade förändrat världen i grunden. Atombomberna över Japan markerade således inte bara slutet på andra världskriget, utan också början på en ny tidsålder, *the atomic age*. Människan skulle hädanefter tvingas leva med insikten om att hon kunde förgöra sig själv. Robert Lewis var inte ensam i sin undran.

När frågan om en svensk atombomb väcktes på allvar kring mitten av 50-talet hade de internationella förutsättningarna förändrats. Europa utgjorde ett ideologiskt slagfält i det kalla kriget, vilket även i ett neutralt land satte ramarna för utrikes- och försvarspolitik. Sovjetunionen hade 1949 provsprängt sin första atombomb, och kapprustningen mellan de båda stormakterna drev fram allt kraftfullare förstörelsevapen. De bomber som ödelagt Hiroshima och Nagasaki framstod snart som jämförelsevis harmlösa. Tanken på att framställa svenska atomvapen diskuterades alltså mot bakgrund av en orolig internationell situation. Var en svensk atombomb förenlig med neutraliteten? Hur skulle den bräckliga terrorbalansen påverkas av att en formellt neutral atomvapenmakt trädde in på scenen? Kunde ett land i Sveriges storlek överhuvudtaget hävda sig mot stormakternas växande kärnvapenarsenaler? Frågorna föranledde en debatt som kom att pågå i flera år.

I inledningen till en antologi om 1900-talet pekar redaktörerna Klas-Göran Karlsson och Ulf Zander på två möjliga berättelser om det gångna århundradet. Den ena är den om *modernitetens* århundrade; om de sociala, ekonomiska och teknologiska framstegen. Den andra handlar om *katastrofernas* århundrade; om världskrigen, folkorden och miljöförstörelsen. Precis som de båda berättelserna är varandras kontraster, förutsätter de också varandra.² Den svenska atomvapendebatten belyser detta förhållande.

Vid den aktuella tidpunkten befann sig Sverige mitt i vad som kallas ”den andra vetenskapliga revolutionen”. 50-talet medförde en teknologisk explosion, som dels bestod i nya innovationer, dels i industriell tillämpning av sådana som gjorts under föregående decennier. Därtill riktades uppmärksamheten mot tre nya, spektakulära tekniker, som alla

---

¹ Monica Braw, ”Vem förvaltar minnet av Hiroshima?” i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Katastrofernas århundrade. Historiska och verkningshistoriska perspektiv*, Lund 2009, s. 190.

² Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander, ”Modernitetens katastrofer. Historiekultur och historiemedvetande i 1900-talets skymningsland” i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Katastrofernas århundrade. Historiska och verkningshistoriska perspektiv*, Lund 2009, s. 15.

tillskrevs samhällsodanande potential: atomkraften, automationen och astronautiken.³ Den snabba tekniska utvecklingen var också en förutsättning för västvärldens rekordartade ekonomiska högkonjunktur och för dess expanderande välfärdsstater. Perioden har av historikern och journalisten Henrik Berggren beskrivits som en tid då västvärldens människor ”började bli övertygade om att saker verkligen hade förändrats till det bättre på ett beständigt sätt”.⁴

Samtidigt var perioden djupt präglad av skräcken för de nya vapnen, som medförde tidigare otänkbara möjligheter. Mot bakgrund av detta talade atomvapenmotståndarna ofta om samtiden som en ny, historiskt unik epok för mänskligheten. Människan kunde numera förgöra sig själv som art. Därtill kunde hon, via den radioaktiva strålning som frigjordes redan vid atomvapenprover, drastiskt påverka livsbetingelserna för kommande generationer och för annat liv på jorden. Detta förhållande, som jag i det följande kommer att kalla *atomålderns problem*, hade globala och allmänmänskliga implikationer. Det väckte frågor av existentiell och moralisk natur. Hur såg människans livsvillkor i atomåldern ut? Vilka förändringar var nödvändiga för att undvika det totala kärnvapenkriget och mänsklighetens utplåning? Och vad hade egentligen lett fram till den nuvarande situationen?

Det fanns ett ovedersägligt samband mellan modernitet och katastrof. Samma tekniska och vetenskapliga utveckling som lät människor leva längre och bekvämare liv drev samtidigt på kapprustningen. Den utveckling som förde den moderna civilisationen framåt kunde också ödelägga den. Atomvapendebatten i Sverige under det sena 50-talet kan i detta perspektiv ses som en skärningspunkt där modernitetens och katastrofernas berättelser möts. Hur mötet såg ut är ämnet för denna uppsats. Hur tolkades katastrofen i modernitetens ljus?

1.2. Syfte och frågeställning

Denna studie utgår från de svenska atomvapenmotståndarnas perspektiv. Fokus ligger huvudsakligen på den kortlivade men inflytelserika Aktionsgruppen mot svensk atombomb (AMSA), samt på det socialdemokratiska kvinnoförbundets ordförande Inga Thorsson. AMSA och Thorsson brukar allmänt framhållas som de mest tongivande och betydelsefulla opponenter mot svensk atombomb.⁵ Syftet är att undersöka hur dessa aktörer tolkade atomålderns problem. Vidare intresserar jag mig för hur deras tolkningar förhöll sig till den

---

³ Michael Godhe, *Morgondagens experter. Tekniken, ungdomen och framsteget i populärvetenskap och science fiction i Sverige under det långa 1950-talet*, Stockholm 2003, s. 15. Automation avser rationalisering av industrin, där maskiner tar över arbetsuppgifter som tidigare utförts av människor. Astronautik är rymdfart.

⁴ Henrik Berggren, *Underbara dagar framför oss. En biografi över Olof Palme*, Stockholm 2012 (2010), s. 257.

⁵ Se t.ex. Yvonne Hirdman, Urban Lundberg & Jenny Björkman, *Norstedts Sveriges Historia 1920-1965* (red. Dick Harrison), Stockholm 2012, s. 507-514.

”framstegsoptimismens hegemoni”, som allmänt brukar tillskrivas 50-talets Sverige.⁶ Härvidlag är begreppet *sensmoral* användbart. Detta begrepp ska förklaras närmare i följande avsnitt. För tillfället räcker det att säga att det syftar till att belysa hur historiska erfarenheter tolkas och verkar vägledande inför framtiden. Sensmoralen rymmer både retrospektiva och prospektiva slutsatser; å ena sidan orsaks- och ansvarsföreställningar, å andra sidan idéer om hur framtiden kan och bör se ut. Frågeställningen är följande:

- 1) Vilka orsaks- och ansvarsföreställningar kom till uttryck i debatten? Hur menade atomvapenmotståndarna att atomålderns problem hade uppkommit?
- 2) Hur ansåg de att problemet borde lösas?
- 3) Hur förhöll sig denna *atomålderns sensmoral* till framstegstanken? Innebar motståndet mot atomvapen också en kritik mot den tekniska och vetenskapliga utvecklingen?

De båda första frågorna är delfrågor, vars syfte är att tillsammans karakterisera det jag kallar atomålderns sensmoral. Den tredje är således studiens huvudfråga.

De atomvapenmotståndare som står i uppsatsens blickpunkt kan på goda grunder sägas ha varit en del av Sveriges kulturella offentlighet. Inga Thorsson hade en hög position inom landets statsbärande parti. Av AMSA:s medlemmar var ett flertal etablerade författare och journalister, ofta verksamma på några av de största tidningarna. Barbro Alving och Per Anders Fogelström skrev för *Dagens Nyheter* respektive *Expressen* och *Folket i Bild*. Bertil Svahnström var utrikesredaktör för *Morgonbladet*. Det är min utgångspunkt att deras idéer kan säga oss något om det svenska samhället i stort vid denna tid, särskilt som de uppenbarligen skördade betydande opinionsmässiga framgångar.⁷ Perspektivet kan kallas *kulturhistoriskt* så länge som vi förstår begreppet kultur i en vid mening. Studien anknyter därmed till ett forskningsfält där det än så länge finns betydande luckor i ett svenskt sammanhang. Vi ska återkomma till detta längre fram. På ett mer allmänt plan vill jag peka på att uppsatsens fokus på hur ett omfattande katastrofhot tolkades i relation till framstegstanken har en viss utomvetenskaplig relevans. Gårdagens atomvapenhot har onekligen en del gemensamt med dagens klimathot i åtminstone ett avseende: i båda fallen

---

⁶ Jonas Anshelm, *Mellan frälsning och domedag. Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945-1999*, Eslöv 2000, s. 67.

⁷ Wilhelm Agrell, *Övrig illegal verksamhet. Övervakningen av svenska kärnvapenmotståndare 1958-1968*, Borgå, Finland 1999, s. 7. Agrell skriver med referens till det socialdemokratiska kvinnoförbundet och AMSA: ”Debatten i kärnvapenfrågan är unik i svensk efterkrigshistoria, det är den enda stora försvars- och säkerhetspolitiska kontrovers som föranlett omfattande öppen debatt och där opinionsbildningen kom att avgöra frågans utgång [min kursivering].”

spelar den tekniska och vetenskapliga utvecklingen en tvetydig roll. Är den en del av problemet eller en del av lösningen, eller möjligen både och? Hur såg människor på saken för ett drygt halvsekel sedan, och hur ser vi på saken idag? En tillbakablick på gårdagens utmaningar kan ge oss perspektiv på dagens.

1.3. Teoretiska utgångspunkter

Frågan om hur atomålderns problem och framstegstron förhöll sig till varandra handlar som synes både om det förflutna och om framtiden. Vad frågan syftar till att belysa, är hur atombomben som historisk erfarenhet formades utifrån vissa bestämda föreställningar om framtiden, men också hur denna erfarenhet i sin tur bidrog till nya framtidsföreställningar. Denna växelverkan mellan de båda tidsdimensionerna är central i Reinhart Kosellecks historieförståelse.

Erfarenhet och förväntan

Den tyske historikern Reinhart Koselleck har i ett flertal arbeten studerat förhållandet mellan *erfarenhet* och *förväntan*. För Koselleck refererar de båda begreppen till ett allmänmänskligt förhållande: människor tänker och agerar alltid i enlighet med erfarenheter från det förflutna och förväntningar inför framtiden. För historievetenskapens vidkommande är erfarenhet och förväntan grundläggande begrepp, och detta i dubbel bemärkelse. För det första för att de alltså fungerar som drivkrafter i den konkreta historien. Annorlunda uttryckt bidrar de till att *göra* historia. För det andra kan de i efterhand, som teoretiska begrepp, tjäna till att blottlägga och begripliggöra denna historia.⁸

Erfarenhet är, med Kosellecks ord, ”närvarande förflutet, vars händelser har införlivats och kan hämtas fram ur minnet”. Eftersom ordet erfarenhet i vardagligt språkbruk ofta syftar på något självupplevt ska det understrykas att Kosellecks definition är bredare än så, då den ser erfarenheten som både personbunden och interpersonell på samma gång. I varje människas erfarenhet ryms även erfarenheter från gångna generationer och epoker, sådana de förmedlats genom olika institutioner.⁹ Det går därför utmärkt väl att tala om Hiroshima som en erfarenhet för 1950-talets svenskar. Vidare skriver Koselleck att ”[s]åväl rationell bearbetning som omedvetna förhållningssätt vilka inte eller inte längre behöver vara något vi har direkt

---

⁸ Reinhart Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*, Göteborg 2004 (1979), s. 165-171.

⁹ Koselleck 2004, s. 171.

kännedom om, sluter sig samman i erfarenheten”.¹⁰ En mänsklig erfarenhet ska därmed förstås som en aktiv läroprocess, snarare än som en enkel respons på en viss händelse. Franska revolutionen kan få tjäna som exempel på detta. Revolutionen har visserligen inträffat i en rent objektiv bemärkelse, men de erfarenheter som gjorts av den bygger på mer än själva händelsen i sig. Varje individ, grupp och samhälle tolkar det inträffade utifrån bestämda attityder, normer och tidigare erfarenheter. Därtill tenderar erfarenheten att förändras över tid. Gamla erfarenheter kan korrigeras och ersättas av nya i den mån de bygger på bristfällig kunskap. Men nya erfarenheter kan dessutom öppna upp nya perspektiv och leda till att gamla erfarenheter omtolkas, trots att någon ny kunskap inte föreligger. Koselleck exemplifierar denna erfarenhetens föränderlighet med nazisternas maktövertagande: ”Händelserna 1933 har inträffat en gång för alla, men de erfarenheter som bygger på dem kan förändras över tid.”¹¹

På ett liknande sätt förhåller det sig med förväntan. Den grundar sig visserligen på erfarenheten, men bestäms inte helt och hållet av den. Individuella och kollektiva förväntningar och framtidsföreställningar styrs även av hopp, fruktan, önskan, vilja och oro; kort sagt faktorer som inte enbart kan härledas ur erfarenheten. Koselleck betonar att de båda alltid växelverkar. Precis som erfarenheten ligger till grund för förväntan, påverkar också förväntan erfarenheten och synen på det förflutna. Begreppen är alltså intimt sammanflätade och förutsätter varandra; ingen erfarenhet utan förväntan, ingen förväntan utan erfarenhet. Denna växelverkan är central i Kosellecks historieförståelse.¹² Som generella begrepp för de erfarenheter och förväntningar som präglar en viss tid eller ett visst samhälle talar Koselleck om *erfarenhetsrum* respektive *förväntningshorisont*. Metaforerna säger något om den fundamentala skillnaden mellan de båda begreppen. Gjorda erfarenheter *samlas* och kan aktualiseras vid behov, varför man kan tala om dem i rumslig bemärkelse. Förväntningar, å andra sidan, projiceras framåt, mot något vi aldrig kan överblicka i detalj.¹³ Det kan också tillfogas att ordet horisont är väl valt eftersom det antyder en stor bredd av förväntningar; individer, samhällen och tidsepoker präglas ju i regel av både hopp och fruktan inför framtiden.

Att erfarenhet och förväntan alltid samverkar betyder inte att relationen mellan dem är statisk. Koselleck driver tvärtom tesen att denna relation förändrats under de senaste seklerna. Det vore inte meningsfullt att fördjupa sig allt för mycket i denna tes här, men dess grunddrag

---

¹⁰ Koselleck 2004, s. 171.

¹¹ Koselleck 2004, s. 175.

¹² Koselleck 2004, s. 169-177.

¹³ Koselleck 2004, s. 173f.

bör ändå tecknas. Det gamla agrarsamhället, menar Koselleck, präglades av en cyklisk tidsuppfattning, vilket innebar en fullständig överensstämmelse mellan erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten. Människor förväntade sig att det som hänt deras förfäder skulle upprepas även i deras egen tid, varför också gångna generationers erfarenheter och kunskaper kunde fungera vägledande. Politiska, ekonomiska och tekniska förändringar skedde naturligtvis, men de gick så pass långsamt att förhållandet mellan erfarenhet och förväntan inte rubbades. Framtiden förblev bunden vid det förflutna. Förändringen började på allvar kring mitten av 1700-talet, pådriven av snabb teknologisk utveckling. *Framstegstanken* ersatte succesivt den religiösa världsbilden i det allmänna medvetandet. Det moderna samhället växte fram. Detta samhälle kännetecknas av en linjär historieuppfattning, där det förflutna uppfattas som väsensskilt från nuet och där framtiden i sin tur förväntas medföra ytterligare revolutionerande förändringar. Detta innebär, med Kosellecks terminologi, att förväntningshorisonten allt mer frigjorts från erfarenhetsrummet.¹⁴

Den villkorliga framstegstanken

Framstegstanken är således ett viktigt begrepp för Koselleck, såtillvida att den ersätter den religiösa världsbilden kring slutet av 1700-talet. I detta sammanhang diskuterar han dock inte själva begreppet framstegstanke i detalj. Idéhistorikern Bernt Skovdahl har emellertid urskilt flera olika faser i framstegstankens historia. Här är det tillräckligt att utgå från den *fullständiga* framstegstanke som Skovdahl menar växte sig stark under senare delen av 1800-talet. Denna kännetecknades av uppfattningen att fortsatta framsteg var garanterade av människans natur, eller av en utvecklingens naturlag. Tekniska och vetenskapliga framsteg antogs även medföra framsteg på övriga områden, exempelvis i fråga om människans intellektuella och kulturella utveckling.¹⁵ Denna optimism tappade naturligt nog i trovärdighet under 1900-talets första hälft, i synnerhet till följd av de båda världskrigen. Tekniken och vetenskapen hade onekligen gått framåt, men människan tycktes inte ha gjort det; framstegstanken gick från att ha varit fullständig till att bli *villkorlig*. Tilltron till tekniken och vetenskapen förblev i princip obruten, men den villkorliga framstegstanken rymde tvivel på det mänskliga förnuftets förmåga att på bästa sätt förvalta de tekniska och vetenskapliga framstegen.¹⁶ Skovdahl noterar dock ”en ny blomstringsperiod” för denna framstegstanke efter andra världskriget, då tilltron till teknik och vetenskap spreds till bredare folklager och i

---

¹⁴ Koselleck 2004, s. 177-188. Min genomgång är endast en snabb skiss av Kosellecks historiska exposé. Naturligtvis rymmer denna i sig själv en hel del förenklingar, vilket Koselleck själv diskuterar på s. 178f.

¹⁵ Bernt Skovdahl, *Förlorad kontroll. Den ifrågasatta framstegstanken*, Stockholm 2010, s. 59f.

¹⁶ Skovdahl 2010, s. 62-65, 72-74.

högre grad kom att prägla samhällsdebatten. Han påpekar också, vilket är av visst intresse för denna studie, att detta inte minst gällde Sverige.¹⁷

Sensmoral

Historikern Johan Östling har i sin avhandling om den nazistiska erfarenhetens inverkan på Sverige under den tidiga efterkrigstiden utvecklat Kosellecks resonemang. Till begreppsparet erfarenhet – förväntan lägger Östling begreppet *sensmoral*, som förklaras enligt följande:

[s]ensmoralen är en samlingsbeteckning för de slutsatser och lärdomar som dras av en historisk erfarenhet. Det innebär att erfarenheten bär på en särskild mening som i ett specifikt sammanhang och för en given grupp framkallar en moralisk, politisk, existentiell eller annan form av konklusion.¹⁸

Om erfarenheten förenklat kan beskrivas som en uppfattning om det förflutna, är sensmoralen alltså summan av de slutsatser som dras av denna uppfattning. Att analysera en sensmoral är med andra ord att studera vad som händer när vissa erfarenheter, för att tala med Koselleck, ”hämtas fram ur minnet”. I enlighet med Kosellecks resonemang om växelverkan, gör sensmoralen anspråk på att förklara det förflutna, samtidigt som den också bär på föreställningar om hur framtiden kan och bör gestalta sig. I detta avseende kan den fungera på två sätt. Östling skriver:

Sensmoralen förankras i de egna normerna och riktas mot det etos som en individ eller ett kollektiv omfattar. Den kan därvid vara självbekräftande genom att den befäster ett värdesystem, men den kan likväl vara självprövande och utmana de föreställningar som hittills har omfattats.¹⁹

Därmed har två centrala egenskaper hos sensmoralen kunnat urskiljas. För det första att den riktar sig både mot det förflutna och mot framtiden. För det andra att den kan fungera antingen självbekräftande eller självprövande med avseende på de normer, idéer och tidigare erfarenheter som den utgår från.

---

¹⁷ Skovdahl 2010, s. 73.

¹⁸ Johan Östling, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, Stockholm 2008, s. 58. Det kan noteras att Östling har något av en dubbel funktion i föreliggande studie; förutom att jag använder mig av hans sensmoralbegrepp, kommer hans avhandling också att vid ett par tillfällen fungera som analytiskt bollplank.

¹⁹ Östling 2008, s. 58.

Det jag intresserar mig för i denna studie, är alltså att försöka karakterisera den sensmoral som de svenska atomvapenmotståndarna drog med avseende på den katastrofala situation de ansåg att Sverige och världen befann sig i. Vidare utgår jag från den villkorliga framstegstanken som ett övergripande värdesystem, som atomvapenmotståndarna hade att förhålla sig till. Den centrala frågan i detta sammanhang är huruvida sensmoralen var bekräftande eller ifrågasättande i förhållande till framstegstanken.

1.5. Avgränsningar

Att ge en heltäckande bild av den tämligen heterogena skara som opponerade sig mot svensk atombomb är svårt inom de givna ramarna. Som redan nämnts brukar AMSA och Inga Thorsson/Socialdemokratiska Kvinnoförbundet allmänt framhållas som de mest aktiva motståndarna i debatten om svensk atombomb, varför det fallit sig naturligt att fokusera på dem. Ytterligare ett antal aktörer ingår i analysen, vilket vi ska återkomma till i följande avsnitt.

Tidsmässigt tycks det varken finnas en självklar början eller ett självklart slut för denna studie. Debatten om svensk atombomb inleddes kring 1954 och dödförklarades inte helt förrän ett definitivt regeringsbeslut i frågan togs 1968. Tidigare litteratur i ämnet visar emellertid att tidsgränserna med fördel kan snävas in något. Per Ahlmark har talat om 1957 som ”det första stora debattåret”.²⁰ Att döma av Per Anders Fogelströms och Anna Rudlings efterhandsskildringar började debatten föra en tynande tillvaro redan vid 60-talets början. Fogelström sätter punkt 1961, medan Rudling summariskt avhandlar perioden efter 1960 på de sista åtta sidorna.²¹ Samma bakre och främre gränser har dragits av Wilhelm Agrell, som urskiljer tre faser i debatten: *inledningsfasen* (1945-56), *kampanjfasen* (1957-61) och *avvecklingsfasen* (1962-68).²² Periodiseringen utgår visserligen från försvarsmaktens perspektiv, men den säger ändå något om hur debattens vågor gick och om i vilket skede den allmänna opinionen var aktiv. Det är alltså kampanjfasen som kommer att undersökas här. Beträffande inledningen har jag dock valt att gå tillbaka till 1956, då Socialdemokratiska Kvinnoförbundet officiellt uttalade sig mot svensk atombomb.

---

²⁰ Per Ahlmark, *Den svenska atomvapendebatten*, Stockholm 1965, s. 23.

²¹ Per Anders Fogelström, *Kampen för fred*, Stockholm 1983 (1971); Anna Rudling, *Kampen mot atomvapen*, Falun 1975.

²² Wilhelm Agrell, *Alliansfrihet och atombomber. Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen från 1945 till 1982*, Stockholm 1985, s. 192-250.

1.6. Källmaterial och metod

Jag kommer att tillämpa kvalitativ textanalys som metod. Källmaterialet kan för enkelhets skull delas upp i tre kategorier.

Debattböcker

Ett relativt stort antal debattböcker mot svensk atombomb gavs ut under åren 1958-60. Jag har använt mig av alla som är relevanta för uppsatsens frågeställning. Det rör sig sammantaget om åtta böcker, av vilka merparten kan relateras till AMSA: *I stället för atombomb* av Per Anders Fogelström och Roland Morell²³, *Skall mänskligheten överleva?* av Bertil Svahnström²⁴, *Skall Sverige ha atombomb?*²⁵, antologin *Nej! till svenska atomvapen*²⁶ samt Ernst Wigforss *Atomvapen?*²⁷. Samtliga kom ut under 1958-59.

Något mindre polemiska var två debattböcker som gavs ut från kyrkligt håll: *Kärleksbud och kärnvapen*²⁸ och *Kristus och kriget. En debattbok*²⁹, båda utkomna 1960. I båda två kom röster såväl för som mot svenska atomvapen till tals, vilket reflekterar det faktum att även landets religiösa offentlighet stod kluven inför frågan. Böckerna har i första hand inkluderats för att ge större bredd åt undersökningen, och en underliggande fråga har varit huruvida de religiösa perspektiven på atomvapenfrågan skiljde sig från övriga med avseende på min frågeställning. Samtidigt fanns även här en viss koppling till AMSA eftersom aktionsgruppens Tore Zetterholm medverkade i den sistnämnda boken.

Slutligen sticker sociologen Filip Stensons *Idéernas demokrati* ut något i sammanhanget. Boken var inte ett renodlat debattinlägg, utan en mer allmän och mer akademiskt orienterad betraktelse av samtidens problem, förvisso med atomvapenfrågan som fond.³⁰ Att inkludera den i undersökningen är dock fullt rimligt; Stensons ställningstagande mot atomvapen var tydligt, och han var dessutom en återkommande skribent i *Freden* (se nedan).

---

²³ Per Anders Fogelström & Roland Morell, *I stället för atombomb*, Stockholm 1959 (1958).

²⁴ Bertil Svahnström, *Skall mänskligheten överleva?*, Uppsala 1958.

²⁵ *Skall Sverige ha atombomb?*, Stockholm 1958. Denna bok var en skriftlig sammanställning av åtta anföranden i atomvapenfrågan som hölls vid ett AMSA-möte i Borgarskolan i Stockholm i oktober 1958.

²⁶ *Nej! till svenska atomvapen*, Stockholm 1959. I denna antologi medverkade Ernst Wigforss, Åke Gustafsson, Barbro Alving, Rickard Sandler och Inga Thorsson.

²⁷ Ernst Wigforss, *Atomvapen?*, Malmö 1959.

²⁸ Erland Sundström (red.), *Kärleksbud och kärnvapen*, Falköping 1960.

²⁹ *Kristus och kriget. En debattbok*, Stockholm 1960.

³⁰ Filip Stenson, *Idéernas demokrati*, Stockholm 1960.

Tidningar och tidskrifter

Som källmaterial har jag också begagnat AMSA:s egen tidning *Mot svensk atombomb*, Svenska freds- och skiljedomsföreningens tidskrift *Freden*, samt det socialdemokratiska kvinnoförbundets tidskrift *Morgonbris*. Den förstnämnda kom ut med ett tiotal nummer mellan 1958 och 1961 och var helt dedikerad till atomvapenfrågan. Beträffande de båda andra har jag gått igenom samtliga nummer från perioden 1956-61. *Freden* har främst inkluderats på grund av dess nära band till AMSA under den aktuella perioden.³¹ Svenska freds- och skiljedomsföreningen bör dock ses som en viktig aktör i debatten i sin egen rätt, och jag har också använt mig av andra artiklar än de som skrevs av aktionsgruppens medlemmar. Tidskriften gavs under denna period ut i tio till elva nummer per år och upplät stort utrymme åt atomvapenfrågan. *Morgonbris* kom ut i elva nummer per år under den aktuella perioden. Atomvapenfrågan diskuterades huvudsakligen i ansvariga utgivaren och förbundsordföranden Inga Thorssons ledare, vilket också är anledningen till att jag talar om Thorsson som individuell aktör, snarare än om kvinnoförbundet som kollektiv dito.

Övrigt material

Som komplement till ovanstående har jag också gått igenom den pressklippssamling som finns bevarad i AMSA:s arkiv på Stockholms stadsarkiv. Denna samling omfattar ett drygt femtiotal debattartiklar från 1957 och 1958, till största delen hämtade ur huvudstadsbaserade dagstidningar som *Dagens Nyheter*, *Stockholms-Tidningen*, *Morgon-Tidningen* och *Svenska Dagbladet*. Enstaka artiklar från lokala dagstidningar, kvällspressen och veckopressen förekommer också. Utöver denna klippssamling har jag haft viss hjälp av *Fredens* spalt ”Från vår utkik”. Spalten refererade i varje nummer den senaste tidens inlägg i debatten, inte bara från dags- och kvällstidningarna utan även från mindre publikationer knutna till lokala fackföreningar, frikyrkor och liknande. Detta ger en fingervisning om hur pass utbredd debatten faktiskt var.

---

³¹ Förutom att Svenska freds- och skiljedomsföreningen öppet anslöt sig till aktionsgruppens program, bidrog flera av *Mot svensk atombombs* mer aktiva skribenter med artiklar även i *Freden*. AMSA:s Per Anders Fogelström och Bertil Svahnström ingick från och med 1959 i *Fredens* redaktion, den senare som redaktör. Året därpå valdes Fogelström och AMSA:s Elsa Cedergren in i Svenska freds- och skiljedomsföreningens styrelse. Se Fogelström 1983, s. 261-263.

1.7. Forskningsläge

Den svenska atomvapendebatten

Debatten har i efterhand skildrats av flera personer som själva deltog i den. Folkpartisten och atombombsanhängaren Per Ahlmark skrev redan 1965 en sammanfattning av debatten för Utrikespolitiska institutets räkning. Det rör sig om en systematisk genomgång, där den fria opinionsbildningens roll i debatten ges stort utrymme.³² AMSA:s Per Anders Fogelström har tillägnat atomvapendebatten ett kapitel i en historik om den svenska fredsrörelsen från det sena 1800-talet och framåt. Fokus ligger nästan uteslutande på motståndet mot bomben, som alltså skrivs in i en längre tradition av fredsaktivism.³³ Socialdemokratiska kvinnoförbundets roll i debatten har avhandlats av Anna Rudling, som var redaktör för *Morgonbris* under den aktuella perioden. Rudling tar ett bredare grepp om debatten än Fogelström, främst genom att citera ett stort antal debattartiklar från båda åsiktslägren.³⁴

Inom den akademiska forskningen har kvinnoförbundets roll analyserats även i Anna-Greta Nilsson Hoadleys avhandling *Atomvapnet som partiproblem. Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund och frågan om svenskt atomvapen 1955-1960*. Nilsson Hoadley intresserar sig för varför kvinnoförbundet, trots upprepade uttalanden mot svensk atombomb, ändå anslöt sig till det socialdemokratiska partiets uppskovslinje 1959.³⁵ Historikern Wilhelm Agrell har i *Övrig illegal verksamhet. Övervakningen av svenska kärnvapenmotståndare 1958-1968*, presenterat den sannolikt mest omfattande forskningen hittills om AMSA. Som titeln indikerar handlar den i huvudsak om myndigheternas övervakning av aktionsgruppen, som i tidstypisk anda förmodades ha samröre med Sovjetunionen. Utöver detta ger studien också en mer allmän inblick i debatten, och i AMSA:s korta historia.³⁶

En amerikansk pionjär

Både Anna-Greta Nilsson Hoadleys och Wilhelm Agrells perspektiv skiljer sig som synes väsentligt från mitt. Det finns emellertid också annan forskning som intresserat sig för vilket avtryck atombomben gjorde på ett djupare, kulturellt plan. Denna *atomålderns kulturhistoria* har varit ett blomstrande forskningsområde i USA under de senaste två decennierna. En av fältets stora förebilder är Paul Boyers *By the bomb's early light. American thought and*

---

³² Ahlmark, 1965.

³³ Fogelström 1983.

³⁴ Rudling 1975.

³⁵ Anna-Greta Nilsson Hoadley, *Atomvapnet som partiproblem. Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund och frågan om svenskt atomvapen 1955-1960*, Stockholm 1989, s. 1.

³⁶ Agrell 1999.

culture at the dawn of the atomic age, utgiven första gången 1985. Att inkludera detta pionjärverk i föreliggande undersökning har fallit sig naturligt, dels då det svenska forskningsläget än så länge är relativt begränsat, dels för att det kan vara fruktbart att jämföra de svenska tolkningarna av atomålderns kris med de som gjordes i USA på ett något tidigare stadium. Därtill bör det betonas att boken fortfarande är ett inflytelserikt verk i genren.³⁷

Boyer har, utifrån ett anmärkningsvärt brett källmaterial (massmedier, populärkultur, fack- och skönlitteratur, med mera), analyserat hur atombomben påverkade och präglade det kollektiva medvetandet i USA under de första åren efter Hiroshima och Nagasaki. Vad som framför allt är slående är de omedelbara och genomgripande effekter nyheten om atombomberna över Japan - ”a psychic event of almost unprecedented proportions” - hade även på angripnarlandets befolkning; Boyer talar om en *kulturell kris* i atombombens spår. Fasan inför tanken på att det som gjorts mot Hiroshima och Nagasaki snart också skulle kunna göras mot New York eller Washington, genomsyrade enligt Boyer hela det amerikanska samhället. Under den amerikanska atomålderns första år satte rädslan och osäkerheten sin prägel på konst, litteratur, populärkultur, och inte minst på det politiska samtalet. Samtidigt började medierna snart också lufta vilda förhoppningar om vilka under den nya teknologin skulle kunna åstadkomma om den tillämpades i fredliga syften.³⁸

Gemensamt för både skräcken och optimismen var föreställningen att världen i grunden hade förändrats, och att mänskligheten stod inför helt nya utmaningar. Denna föreställning blev också en grogrund för politisk aktivism. Boyer ägnar särskilt utrymme åt den kortlivade men inflytelserika *scientists movement*. Denna rörelse initierades av en grupp ångerfulla vetenskapsmän som själva varit med om att utveckla atombomben. Budskapet var att atombomben utgjorde ett akut hot mot hela mänskligheten, och att detta hot endast kunde mötas med omfattande internationellt samarbete och vetenskaplig styrning av världspolitiken. Boyer visar att vetenskapsmännens idéer inledningsvis vann stort massmedialt gehör, men att intresset snabbt klingade av i takt med att de värsta undergångsstämningarna började lägga sig.³⁹

I en avslutande summering av perioden fram till det tidiga 80-talet konstaterar Boyer att det amerikanska samhällets förhållande till bomben gått i cykler av engagemang och

---

³⁷ För en diskussion om den kulturhistoriska forskningen om atomåldern, Paul Boyers betydelse och det amerikanska forskningsläget, se David Larsson Heidenblad, *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraffsföreställningar*, Lund 2012, s. 172-174. Se även Godhe 2003, s 16-18.

³⁸ Paul Boyer, *By the bomb's early light. American thought and culture at the dawn of the atomic age*, Chapel Hill NC 1994 (1985), s. 3-26, citat på s 22.

³⁹ Boyer 1994, s. 49-64, 93-106.

likgiltighet, men att den tidiga atomålderns domedagsstämningar visat sig slitstarka. De apokalyptiska föreställningar som frodades under Reagan-erans kärnvapenskrammel, när Boyer skrev boken, var i princip identiska med de som uppstått i Hiroshimas efterdyning.⁴⁰

Kultur- och idéhistoriska perspektiv på den svenska atomåldern

För svenskt vidkommande har som sagt jämförelsevis lite forskning gjorts om atomålderns eller det kalla krigets kulturhistoria. Några verk förtjänar dock att framhållas.

Historikern Marie Cronqvist har i ett par artiklar analyserat hur fasorna inför atomhotet uttrycktes och hanterades i civilförsvarsupplysningen och inom populärkulturen. Cronqvist anknyter därmed till två perspektiv som blivit centrala inom den amerikanska forskningen och applicerar dem på svenska förhållanden. Det svenska civilförsvarets informationsskrift *Om kriget kommer* distribuerades för första gången till de svenska hushållen 1943, men 1952 och 1961 års upplagor skiljde sig från den första såtillvida att hotet om kärnvapenkrig intog en central plats i dem. Svenska folket varnades exempelvis för den radioaktiva strålningen, och instruerades i hur de skulle agera vid en plötslig evakuering. Cronqvist pekar på den psykologiska funktion detta fyllde: det kalla krigets värsta skräckscenarier gjordes mer uthärdliga genom att de flyttades ned till en begriplig nivå, där varje individ tillskrevs bestämda uppgifter och handlingsmöjligheter. Hotet om undergången normaliserades och blev en del av vardagen, också i ett neutralt land i det kalla krigets periferi.⁴¹

I en annan artikel har Cronqvist belyst det enorma avtryck atombomben gjorde i populärkulturen under det kalla kriget, med bildmagasin och science fiction- och katastroffilmer som främsta exempel. Populärkulturen stod i ett avseende inför samma uppgift som civilförsvaret, det vill säga att ”söka visualisera en i grunden ofattbar händelse”.⁴² Cronqvist noterar också en intressant likhet i hur denna visualisering gjordes. I såväl civilförsvarsupplysning som katastroffilmer, tenderade fokus att ligga på offer och potentiella offer, snarare än på förövare. Det totala kärnvapenkriget framstod därmed som en oförklarlig naturkatastrof, och moraliska frågeställningar kring kärnvapnets själva existens förbigicks.⁴³

En mer omfattande studie av hur det kalla kriget gestaltades i 50-talets svenska populärkultur har gjorts av historikern Kim Salomon. Han betonar veckotidningarnas meningsskapande funktion, och intresserar sig för hur de bidrog till att forma en ny nationell

---

⁴⁰ Boyer 1994, s. 352-367.

⁴¹ Marie Cronqvist, ”Det befästa folkhemmet. Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur” i Magnus Jerneck (red.) *Fred i realpolitikens skugga*, Lund 2009, s. 170-172, 180-184, 194.

⁴² Marie Cronqvist, ”Bilder från nollpunkten. Visualiseringar av atomålderns urbana apokalyps” i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.) *Våld. Representation och verklighet*, Lund 2006, s. 328.

⁴³ Cronqvist 2006, s. 335-339.

identitet med stormaktskonflikten som fond. Decenniet framhålls här som en brytningstid, där modernitet och framstegstro tränger undan historia och traditioner.⁴⁴ Studien visar också tydligt hur den tidiga efterkrigstidens paradoxer kom till uttryck i veckopressen. Starkt positiva reportage och artiklar om det framgångsrika välfärdsbygget och om teknikens landvinningar, varvades med apokalyptiska skräckscenarier om kärnvapenhot och sovjetiska invasionsplaner. Framtidstron och skräcken levde således sida vid sida.⁴⁵

Jonas Anshelm har i boken *Mellan frälsning och domedag. Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945-1999* analyserat de varierande föreställningar om teknik, vetenskap, natur och samhälle som artikuleras i kärnkraftsdebatten under efterkrigstiden. Att debatten om svensk atombomb sammanföll med att landets kärnkraftsteknologi befann sig i sin begynnelsefas är en omständighet som är viktig att ha i åtanke. Anshelm framhåller att kärnkraftsdiskussionen under 50-talet präglades av optimism och samförstånd. Aktörer inom stat, näringsliv och forskarsamhället delade samtliga en stark tro på kärnkraftens revolutionära, samhällsomdanande karaktär. Man talade regelmässigt om att befinna sig i ”atomåldern”, men begreppet hade i detta sammanhang endast utopiska konnotationer. Kärnkraften sågs som en förutsättning för välfärden och för Sveriges internationella konkurrenskraft, som lösningen på tredje världens problem och som ett miljövänligt alternativ till andra energikällor.⁴⁶ Anshelm betonar att den nya teknologin ännu inte stött på något organiserat motstånd vid den här tiden.⁴⁷ Detta väcker frågor som vi får anledning att återkomma till: hur förhöll sig de svenska atomvapenmotståndarna till den officiella kärnkraftsdiskursen? Spillde oron för den militära atomkraften också över på den civila?

Idéhistorikern Michael Godhe har genom att vända sig till ett annat källmaterial lyckats nyansera både bilden av kärnkraften som en vid denna tid i princip oantastad teknologi, och bilden av 50-talet som en period av ohämmad teknikoptimism. Godhe har i sin avhandling analyserat hur synen på teknik, vetenskap, välfärd och framsteg uttrycktes i svensk populärvetenskap och science fiction-litteratur mellan 1946 och 1964.⁴⁸ I 50-talets teknikmagasin ser han en tydlig ambivalens inför kärnkraften. Den nya teknologins möjligheter uppmärksammades visserligen, ofta i starkt positiva ordalag, men den var inte immun mot kritik. Skepsis uttrycktes på ekonomiska eller på tekniska grunder. Man varnade

---

⁴⁴ Kim Salomon, *En femtiotalberättelse. Populärkulturens kalla krig i folkhemssverige*, Stockholm 2007, s. 206-211, 228f, 256.

⁴⁵ Salomon 2007, s. 155-160, 162f, 203-211.

⁴⁶ Anshelm 2000, s. 29f, 34-44.

⁴⁷ Anshelm 2000, s. 57.

⁴⁸ Godhe 2003, s. 23.

för den radioaktiva strålningens dödlighet, liksom för risken för kärnvapenkrig.⁴⁹ Godhe konstaterar att optimismen inför atomteknologin inte var allenarådande, och att det utanför etablissemang fanns en ”konstruktiv skepsis”.⁵⁰

Det bör noteras att Godhes studie inte på något sätt motsäger den bild som tecknats av exempelvis Salomon och Anshelm. Men den tydliggör att det utanför den mittfåra där teknikoptimism och framstegstro otvivelaktigt var rådande, fanns ett utrymme för ifrågasättande och opposition. Mot bakgrund av detta är det intressant att fråga sig vilken position de svenska atomvapenmotståndarna intog. Fanns det uttryck för ”konstruktiv skepsis” även här?

Frågan om hur atomhotet tolkades från en svensk horisont har i historikern David Larsson Heidenblads avhandling infogats i en betydligt större tidsram. Larsson Heidenblad har undersökt vilka orsaks- och ansvarsföreställningar som varit dominerande i samband med olika katastrofhot under en period som spänner från det tidiga 1600-talet till det tidiga 2000-talet. Han intresserar sig särskilt för när och hur tankefiguren *moralisk kausalitet* kommit till uttryck. Begreppet syftar på föreställningen att människan kollektivt bär ansvar för, och kollektivt kommer att drabbas av, den katastrof som är i vardande.⁵¹ Utgångspunkten för studien är vissa påfallande likheter mellan tidigmoderna syndastraffsföreställningar och senmoderna klimatlarm i det avseendet att moralisk kausalitet varit en dominerande tankefigur i båda fallen. Ett av Larsson Heidenblads viktigaste resultat är emellertid att det inte rör sig om en kulturell konstant; under de sekler som ligger mellan studiens båda brohuvuden har tankefiguren gradvis fått vika undan för andra orsaks- och ansvarsförklaringar. Den har sedan återkommit på bred front i samband med klimatlarmen.⁵²

I detta sammanhang utgör delstudien om atomhotet i Sverige en länk i bevisföringen. Larsson Heidenblad utgår bland annat från svensk massmedias rapportering om Kubakrisen 1962, och från hur de kristna debattböcker jag själv analyserat (se Källmaterial) tolkade atomhotet i samband med den svenska debatten. Det var visserligen den allmänna uppfattningen att hela mänskligheten skulle drabbas av ett eventuellt kärnvapenkrig. Men varken i massmediernas rapportering om Kubakrisen eller i de religiösa inläggen i atomvapendebatten förmedlades åsikten att människan kollektivt bar ansvar för situationen, eller att individen kunde göra särskilt mycket för att påverka den.⁵³

---

⁴⁹ Godhe 2003, s. 55-60.

⁵⁰ Godhe 2003, s 60.

⁵¹ Larsson Heidenblad 2012, s. 21-23.

⁵² Larsson Heidenblad 2012, s. 210-221.

⁵³ Larsson Heidenblad 2012, s. 205-207.

Med sitt fokus på orsaks- och ansvarsföreställningar framstår Larsson Heidenblads avhandling som det verk som ligger närmast min egen undersökning. Jag kommer att återknyta till hans begreppsapparat i delar av analysen.

Forskningsläget och föreliggande uppsats

Inomvetenskapligt kan alltså denna studie motiveras på två vis. För det första kompletterar den tidigare forskning om den svenska atomvapendebatten, i synnerhet genom att lyfta fram AMSA och Inga Thorsson. I den mån dessa aktörer har omskrivits tidigare (Agrell och Nilsson Hoadley), har det varit utifrån helt andra frågeställningar. Men framför allt bör studien ses som ett bidrag till atomålderns kulturhistoria, ett fält som än så länge är relativt begränsat inom svensk forskning. Beträffande perspektiv och frågeställningar finns vissa beröringspunkter mellan min uppsats och Marie Cronqvists, Michael Godhes och David Larsson Heidenblads forskning. Ingen av dem har emellertid fokuserat primärt på den svenska atomvapendebatten, varför min uppsats bidrar med en stor portion nytt källmaterial och nya infallsvinklar. Genom att analysera hur atomålderns problem uppfattades i relation till framstegstanken anknyter jag också indirekt till Anshelms och Salomons respektive arbeten. I båda dessa framträder bilden av ett Sverige präglad av en mycket stark framstegsoptimism. Detta gäller i synnerhet Anshelms bok, där optimismen i första hand är knuten till den civila atomkraften. Förmörkas denna bild av atomvapenmotståndarnas argument?

2. Atomvapendebatten

Detta kapitel ger en bakgrund till analysen. Det innehåller vissa analytiska drag och fungerar som en brygga mellan den tidigare forskningen och min egen analys, snarare än som en regelrätt bakgrundsteckning. Jag kommer att gå igenom atomvapendebatten och i korthet sammanfatta dess inrikes- och utrikespolitiska förutsättningar. I kapitlets sista avsnitt redovisas analysens upplägg.

2.1. Något om debattens förutsättningar

Den svenska atomvapendebatten ägde rum i en tid som vanligtvis brukar tillskrivas en ovanligt hög grad av politiskt samförstånd. Vid mitten av 1960-talet gav en av landets mest inflytelserika debattörer, publicisten och statsvetarprofessorn Herbert Tingsten, ut boken *Från idéer till idyll. Den lyckliga demokratien*. I boken summerades en tes som han drivit sedan början av 50-talet, nämligen att västvärldens demokratier genomgick en process av avideologisering. Sverige utgjorde för Tingsten ett idealtypiskt exempel på denna utveckling. De politiska partierna hade här konvergerat i en värdegemenskap, där konsensus rådde i de avgörande frågorna. Man var därtill överens om en övergripande vision om framtiden, där idealet om en stark stat förenades med idealet om individuell frihet.⁵⁴

För Tingsten var detta tillstånd en följd av den moderna välfärdsstat som växt fram runt om i väst under efterkrigstiden. Ekonomisk tillväxt, full sysselsättning och välfärdsreformer hade lett till ett tillstånd där människor hade det så pass bra att de inte längre behövde ideologier att luta sig mot. Han pekade också på att ideologierna hade diskvalificerats av de senaste decenniernas erfarenheter av världskrig, ekonomisk kris och politisk turbulens. De radikala idéerna var numera obrukbara, oavsett om de kom från höger eller från vänster.⁵⁵ I den lyckliga demokratin skulle politiken hädanefter syfta till att förvalta och förbättra, inte till att förändra något i grunden. Den kunde, om än med vissa reservationer, kallas en ”förverkligad utopi”.⁵⁶

---

⁵⁴ Herbert Tingsten, *Från idéer till idyll. Den lyckliga demokratien*, Stockholm 1967 (1966), s. 5-15.

⁵⁵ Tingsten 1967, s. 17-19. Se även Mark Mazower, *Den mörka kontinenten. Europas nittonhundratalsår*, Göteborg 2013 (1998), s. 319. Mazower skriver med avseende på Västeuropa efter andra världskriget: ”Kriget hade ingett människorna en stark antipati mot ideologisk politik. Och en återspeglning av detta kunde iaktas i en förändrad attityd bland de stora partierna som i stället för det förflutnas polariserade attityder sökte sig till kompromisser.” Se även Alf W Johansson, *Herbert Tingsten och det kalla kriget. Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946-1952*, Stockholm 1995, s. 224-240. Johansson menar att en *antitotalitär konsensus* etablerades i USA och Västeuropa under den tidiga efterkrigstiden, och att idéer såväl till höger som vänster därmed marginaliserades. I Östling 2008 analyseras ingående hur den nazistiska erfarenheten röjde vägen för en politisk konsensus kring idéer som demokrati, jämlikhet, rationalism och internationalism.

⁵⁶ Tingsten 1967, s. 196.

Tingsten var inte mer antikommunist än att han kunde medge kommunismens och Sovjets indirekta förtjänster, vilka bestod i att bidra till att de lyckliga demokratierna behöll sin vitalitet, utan att försjunka allt för djupt i kompromisser och samförstånd. Närvaron av ett yttre, totalitärt hot, påpekade han, främjade solidariteten mellan och inom staterna i väst, och gjorde dem vaksamma på totalitära tendenser inom de egna systemen.⁵⁷ Vad man än anser om resonemanget, kan det svårligen förnekas att Tingsten hade en poäng: den relativa inrikespolitiska stabiliteten i länder som Sverige korresponderade med en hotfull internationell utveckling.

I juli 1949 provsprängde Sovjetunionen sin första atombomb, och USA:s tid som världens enda kärnvapenmakt var till ända. Så inleddes en utveckling som, med en känd historikers ord, ”gjorde generationer till nervvrak”.⁵⁸ Stormaktskonflikten var sedan länge ett faktum, men kärnvapenkapprustningen gav den en ny, apokalyptisk inramning. När USA testade sin första termonukleära sprängladdning 1952, förintades en hel ö i Stilla Havet. En liknande rysk provsprängning i en centralasiatisk öken året därpå, följdes av ett regn av döda fåglar.⁵⁹ I mars 1954 reagerade stora delar av världen när USA provsprängde en vätebomb på Bikiniatollen i Stilla Havet. 28 amerikaner och 236 invånare från de näraliggande öarna drabbades av strålskador, liksom 23 japanska fiskare som haft otur att befinna sig i trakterna. Vätebombens sprängverkan var tusen gånger kraftigare än Hiroshimabombens.⁶⁰ Den förhöjda strålningsfrekvensen i samband med sprängningen vid Bikiniatollen noterades världen över och händelsen väckte stor debatt om strålningens risker i USA, Västeuropa och Japan.⁶¹ Det var i detta skede som den svenska debatten inleddes.

2.2. Debattens första år

Bikiniatollens efterskalv blev snabbt kännbart även i Sverige. Några veckor efter provsprängningen skickade Gösta Elfving, chefredaktör för socialdemokratiska *Morgon-Tidningen*, en interpellation till statsminister Tage Erlander. Elfving undrade bekymrat vad den svenska regeringen egentligen visste om de nya vapnen, och vilken beredskap försvaret hade för ett eventuellt kärnvapenkrig. I början av maj besvarades interpellationen i riksdagen. Erlander talade utförligt om vätebombens sprängverkan, värmestrålning och radioaktiva

---

⁵⁷ Tingsten 1967, s. 18f, 172-174.

⁵⁸ E.J. Hobsbawm, *Ytterligheternas tidsålder. Det korta 1900-talet: 1914-1991*, Stockholm 1997 (1994), s. 264.

⁵⁹ Hirdman, Lundberg & Björkman 2012, s. 507.

⁶⁰ April Carter, *Peace movements. International protest and world politics since 1945*, London 1993, s. 34.

⁶¹ Carter 1993, s. 34-36. Se även Boyer 1994, s. 352. Boyer daterar den andra vågen av protester och engagemang i USA till mitten av 50-talet och konstaterar att denna till stor del var kopplad till rädslan för den radioaktiva strålningen.

strålning. Han menade att det var ”en farlig illusion” att hoppas på att blotta kunskapen om bombens oerhörda förstörelsekraft i sig skulle utgöra ett hinder mot framtida krig. Men han passade också på att lovorda den fredligt tillämpade atomenergins potential. Den vetenskapliga och tekniska utvecklingen kunde enligt Erlander innebära ”förödelse och förintelse, kanske vår civilisations undergång”, men den kunde också medföra ”en tidigare oanad förbättring av människornas livsbetingelser”.⁶²

I oktober samma år framlade överbefälhavaren (ÖB) Nils Swedlund en utredning om det framtida försvarets utformning, där han argumenterade för att taktiska (defensiva) atomvapen skulle införlivas med det svenska försvaret. Idén kom knappast ur tomma intet; försvarsmakten hade ända sedan kort efter Hiroshima samlat information om atomvapnens uppbyggnad och effekter, och inom generalstaben fanns en stark opinion för en svensk atombomb.⁶³

Pressen var relativt avvaktande på detta stadium, men ÖB:s förslag fick positiv respons såväl i flera högertidningar som i några socialdemokratiska.⁶⁴ Ett starkt stöd kom också från liberala *Dagens Nyheter*, vars chefredaktör, den nyss nämnde Herbert Tingsten, tidigt trädde fram som en av den svenska atombombens ivrigaste tillskyndare. Riksdagen var kluven. Högerpartiet och Bondeförbundet stödde enhälligt ÖB:s förslag. Kommunisterna motsatte sig det, Folkpartiet tvekade. Socialdemokraterna var mer eller mindre delade på mitten. Ja-linjen drevs inom partiet av bland andra finansminister Per Edvin Sköld, medan det tydligaste motståndet kom från kvinnoförbundet och från veteraner som Ernst Wigforss, Rickard Sandler och utrikesminister Östen Undén. I förstamajtåget 1956 gick kvinnoförbundets Stockholmsdistrikt under parollen ”Mot atomvapen i Sverige”. I samband med sin kongress samma månad tog förbundet som helhet första gången ställning mot atombomben.⁶⁵

1957 har av Per Ahlmark beskrivits som ”det första stora debattåret”. Flera högertidningar bedrev en intensiv kampanj för svensk atombomb och under året utkom tre debattböcker som drev samma linje. Tidningar och enskilda debattörer tog ställning i större utsträckning än tidigare.⁶⁶ Nilsson Hoadley sätter mediernas ökade intresse i samband med en ”offensiv” för atombomben från försvarsmaktens sida.⁶⁷ Som ett led i denna offensiv kan man också se ÖB:s

---

⁶² Sverker Oredsson, *Svensk oro. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets senare hälft*, Lund 2003, s. 14-16. Citat på s. 15 och 16.

⁶³ Ulf Bjereld, Alf W Johansson & Karl Molin, *Sveriges säkerhet och världens fred*, Stockholm 2008, s. 196 f.

⁶⁴ Ahlmark 1965, s. 22.

⁶⁵ Nilsson Hoadley 1989, s. 22, 35-38.

⁶⁶ Ahlmark 1965, s. 23f.

⁶⁷ Nilsson Hoadley 1989, s. 42f. Exempelvis annonserade FOA:s Torsten Magnusson att de nödvändiga provsprängningarna skulle komma att utföras i Norrland. Frågan om provsprängningar var, som tidigare nämnts, föremål för livlig internationell debatt vid denna tid, varför ett sådant uttalande lär ha väckt viss uppståndelse.

nya försvarsutredning som kom ut i oktober, tre år efter föregångaren. Vikten av att Sverige anskaffade atomvapen betonades tydligare denna gång. ÖB påpekade att de båda supermakterna nu förfogade över så stora kärnvapenarsenaler att dessa inte längre behövde begränsas till strategiskt avgörande mål. Ett isolerat krig mot Sverige bedömdes visserligen inte som sannolikt, men risken för att landet skulle kunna dras in i en stormaktskonflikt framhölls däremot. Atomvapen kunde därför bli ett nödvändigt försvar.⁶⁸

2.3. AMSA

I februari 1958 beslutade riksdagen om ett års uppskov i frågan. Debatten upphörde inte därmed, men den skulle snart ta en ny riktning. I mars utkom debattboken *I stället för atombomb* av författaren och pacifisten Per Anders Fogelström och reservlöjtnanten Roland Morell. Det något omaka paret argumenterade inte bara mot en svensk atombomb, utan också mot det konventionella försvaret som sådant. Idén som fördes fram var att Sverige genom diverse FN-avtal skulle bli en så kallad Röda kors-stat. Detta innebar i korthet att försvaret helt skulle inriktas på hjälpinsatser till u-länder och krisdrabbade områden.⁶⁹ *I stället för atombomb* placerade frågan om svensk atombomb i ett vidare fredspolitiskt sammanhang och boken fick omedelbart ett mycket stort genomslag i tidningar, radio och TV. Wilhelm Agrell har noterat att den ”kom vid en tidpunkt då frågan [...] var mycket aktuell och då en växande men heterogen motståndarsida sökte en samlad argumentation mot bomben”.⁷⁰

AMSA bildades ett par månader senare. Per Anders Fogelström var själv en av initiativtagarna, och bland de övriga medlemmarna märktes i huvudsak författare, journalister och konstnärer. Aktionsgruppen var partipolitiskt obunden och rymde sannolikt ett ganska brett spektrum av politiska uppfattningar vid sidan av ställningstagandet mot svensk atombomb. Kommunisterna hölls dock utanför, vilket Fogelström många år senare förklarade som en nödvändig taktisk manöver.⁷¹ Spontant uppkommen som den var, hade gruppen en minimalistisk struktur; den saknade styrelse och bestod aldrig av fler än ett trettiotal personer. Programmet bestod av två punkter, som uppenbarligen inspirerats av *I stället för atombomb*:

- 1) Vi motsätter oss under alla förhållanden att kärnvapen införlivas med svenskt försvar.
- 2) Vi vill fortsatt debatt angående möjligheterna att använda de resurser, som nu går till militära ändamål, för uppbyggande syften.

---

⁶⁸ Oredsson 2003, s. 19f.

⁶⁹ Fogelström & Morell 1959.

⁷⁰ Agrell 1999, s. 72.

⁷¹ Fogelström 1983, s. 258f.

I programkommentaren tillades att ett svenskt kärnvapenförsvar vore militärt meningslöst, politiskt oförsvarligt och moraliskt förkastligt.⁷²

Fogelström har senare beskrivit gruppens opinionsbildning som en ”brandkårsuttryckning”. Möten, debatter och utställningar anordnades, artiklar skrevs, tidningar och debattböcker gavs ut. Dessutom bjöds medlemmarna in till debattmöten av en heterogen skara organisationer i både Sverige, Norge och Danmark.⁷³ När ABF under hösten 1958 började anordna studiecirklar om atombombsfrågan, utgjorde Fogelströms och Morells bok en del av kursmaterialet.⁷⁴ En samtida meningsmotståndare tvingades medge att AMSA ”lyckats föra debatten ut från stabsexpeditioner, riksdagskorridorer och ledarspalter till politiska ungdomsklubbar, arbetarkommuner, syjuntor och insändarspalter”.⁷⁵ Även Per Ahlmark konstaterar att aktionsgruppen kom att ”i hög grad [...] dominera motståndet mot atomvapen”.⁷⁶

Under början av 1959 inleddes något av en motoffensiv inleddes från motståndarlägret. I pressen kritiserades gruppens medlemmar för att vara kommunister, eller för att vara naiva idealister som oavsiktligt gick ryssarnas ärenden.⁷⁷ Den radikalpacifistiska hållning gruppen förknippades med var dessutom problematisk för en del andra atomvapenmotståndare. Detta torde inte minst ha gällt det socialdemokratiska kvinnoförbundet, som var noga med att betona att deras ställningstagande mot atomvapen inte var ett ställningstagande mot försvaret som sådant. När kvinnoförbundets Nancy Eriksson skrev om *I stället för atombomb* i *Morgonbris* ställde hon sig mycket riktigt kritisk till författarnas försök att förankra sina radikala förslag i den svenska neutralitetstraditionen. Sveriges neutralitet var av tradition *väpnad*, anmärkte Eriksson, och tillade att ”I stället för försvar” skulle ha varit en mer passande titel.⁷⁸

2.4. Debatten avtar

Socialdemokraternas oenighet i frågan var så pass allvarlig att Erlander fruktade att den skulle spränga partiet.⁷⁹ Utåt sett visade sig splittringen bland annat i flera uppmärksammade

---

⁷² Fogelström 1983, s. 257-259.

⁷³ Fogelström 1983, s. 259f.

⁷⁴ Nilsson Hoadley 1989, s. 112.

⁷⁵ Gustaf von Platen i *Vecko-Journalen* i april 1959, citat i Agrell 1999, s. 102.

⁷⁶ Ahlmark 1965, s. 37.

⁷⁷ Agrell 1999, s. 102.

⁷⁸ Nancy Eriksson, ”Försvar eller avrustning?”, *Morgonbris*, februari 1959.

⁷⁹ Kjell Östberg, *I takt med tiden. Olof Palme 1927-1969*, Stockholm 2008, s. 177.

meningsutbyten mellan Per Edvin Sköld och Ernst Wigforss.⁸⁰ Hösten 1958 tillsatte statsministern en intern kommitté för att försöka ena partiet i frågan. Tunga namn som Undén, Sköld och Erlander själv ingick, liksom Inga Thorsson. I november 1959 presenterade man rapporten *Neutralitet – försvar – atomvapen*. Rapporten konstaterade att övervägande skäl talade mot tillverkning av svenska atomvapen, och att det i nuläget saknades förutsättningar för egen produktion. Ett definitivt beslut ansågs dock kunna vänta till mitten av 60-talet, och rapporten förordade att viss ”skyddsforskning” skulle tillåtas under tiden. Den socialdemokratiska partistyrelsen godtog enhälligt rapporten, och Folkpartiet och Centerpartiet (som Bondeförbundet hade bytt namn till 1957) anslöt sig till dess huvudlinjer. Högerpartiet, som accepterade uppskovet men ville tillåta konstruktionsforskning under tiden, isolerades därmed.⁸¹

Frågan om svensk atombomb försvann till stor del från dagordningen i och med det nya uppskovsbeslutet. De intensiva kampanjer som bedrivits såväl för som mot bomben mattades av. Under våren 1960 samlade AMSA namnunderskrifter för en folkomröstning i frågan, vilket blev gruppens sista större aktion. ”Att AMSA vunnit en [...] delseger genom att blockera ett tillverkningsbeslut blev också slutet för rörelsen”, konstaterar Wilhelm Agrell.⁸² Redan 1961 föddes den nya organisationen Kampanjen mot atomvapen (KMA), men flera saker hade förändrats. För det första var de nya parollerna internationalistiska, med krav på kärnvapenprovets upphörande, på förhandlingar mellan stormakterna och på FN-insatser mot kärnvapenspridning. Även AMSA hade drivit dessa frågor, men då i skuggan av frågan om svensk atombomb. För det andra hade ett generationsskifte ägt rum; KMA:s aktivister var i regel betydligt yngre än AMSA:s.⁸³

Den svenska atomvapendebatten var under sina mer intensiva faser ytterligt dramatisk, vilket också har avspeglat sig i flera av de inblandade politikernas memoarer. Erlander skrev exempelvis att frågan om svensk atombomb hade varit hans ”svåraste politiska avgörande under 1950-talet”.⁸⁴ Det socialdemokratiska statsrådet Ulla Lindström talade i sin tur om ”den mest inflammerade och lidelsefulla frågan i modern svensk politik”.⁸⁵ Medan debatten ännu pågick kallade författaren och AMSA-medlemmen Barbro Alving frågan för ”den största

---

⁸⁰ Sköld och Wigforss debatterade frågan i socialdemokratiska *Morgon-Tidningen* under våren 1957, två år senare i ett framträdande som sändes i både TV och radio. Se Ahlmark 1965, s. 24, 28.

⁸¹ Bjereld, Johansson & Molin 2008, s. 198; Östberg 2008, s. 178-180.

⁸² Agrell 1999, s. 136.

⁸³ Agrell 1999, s. 134-136.

⁸⁴ Nilsson Hoadley 1989, s. 4.

⁸⁵ Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000*, Stockholm 2001, s. 186.

moraliska utmaning som någon generation har mött”.⁸⁶ Det finns ingen anledning att tvivla på hennes uppriktighet. Däremot finns en viss kontrast mellan dessa tongångar och de relativt odramatiska former under vilka frågan sedermera avgjordes. För när uppskovet gick ut 1968 hade mycket förändrats. Efter Kubakrisen 1962 hade viss avspänning inletts på den internationella scenen. Året därpå kom ett internationellt avtal om förbud mot atmosfäriska kärnvapenprover. Vänstervindar blåste över de lyckliga demokratierna och det allt mer impopulära Vietnamkriget bidrog till att undergräva den svartvita polarisering mellan öst och väst som varit en viktig förutsättning för den svenska debatten. Dessutom stod det nu klart att atomvapentillverkning skulle kosta betydligt mer än vad 50-talets optimistiska kalkyler hade gjort gällande. Tanken på en svensk atombomb låg, med historikern Kjell Östbergs ord, ”inte i tiden”.⁸⁷ Således kunde den socialdemokratiska regeringen utan större problem enas med oppositionen om ett slutgiltigt nej till svensk atombomb.

2.5. Analysens disposition

Den tidsperiod som undersökts är relativt kort, sex år, och de argumentationslinjer som drevs i debatten genomgick inga radikala förändringar under den tiden. Jag har därför föredragit ett tematiskt upplägg framför ett kronologiskt.

Analysens inledning syftar till att lyfta fram några bland atomvapenmotståndarna vanligt förekommande föreställningar om teknikens roll i framtidens samhälle. Denna del av förväntningshorisonten är viktig att ha i åtanke under analysens vidare gång. I de tre följande avsnitten (3.1, 3.2 och 3.3) ligger fokus på orsaks- och ansvarsföreställningar, och i de tre sista (3.4, 3.5 och 3.6) på framtidsföreställningar och idéer om hur atomålderns problem skulle lösas. Uppdelningen kan dock inte sägas vara knivskarp. Som Reinhart Koselleck mycket riktigt påpekat griper erfarenhet och förväntan ständigt in i varandra och kan inte alltid skiljas åt. På ett liknande sätt låter sig studiens huvudfråga, hur atomålderns sensmoral förhöll sig till framstegstanken, svårligen besvaras separat från de båda andra. Istället löper den som en röd tråd genom hela analysen. Varje avsnitt avslutas med en sammanfattande analys, där det hela knyts ihop på ett mer pedagogiskt vis. I analysens avslutande diskussion följer en mer övergripande sammanfattning.

---

⁸⁶ Barbro Alving, ”Den största moraliska utmaning som någon generation har mött”, *Mot svensk atombomb*, november 1959.

⁸⁷ Östberg 2008, s. 180.

3. Analys

I samband med årsskiftet 1955/56 skrev Inga Thorsson en ledarartikel i *Morgonbris*. Inledningsvis berördes två förestående händelser av främst nationellt intresse, socialdemokraternas kongress och höstens andrakammarval, men Thorsson gled snart över till att tala om framtiden i ett längre och bredare perspektiv. Hon medgav att de ”visioner från en töckenhöljd framtidsvärld” som den rasande snabba teknologiska utvecklingen gav upphov till, tenderade att överskugga de mer dagsaktuella frågorna. Vart bar egentligen utvecklingen hän?

Av landets skickliga tekniker [...] får vi höra om de resurser, som forskningens landvinningar kommer att ge oss i morgondagens samhälle. Vi lyssnar tjusade och fascinerade, men åtskilliga av oss också med bävan. [...] Kan människorna utforma en livsföring värdig de ofantligt ökade resurser som kommer?⁸⁸

Att citatet får fungera som ingång till den här analysen beror på att det så pass väl fångar ett stämningläge som ofta kom till uttryck i debatten om svensk atombomb. Här fanns förväntningar om ”ofantligt ökade resurser”, förenade med en påtaglig rädsla för morgondagen. Debatten präglades starkt av uppfattningen att hela mänskligheten befann sig i en unik brytningstid. Detta berodde knappast bara på förekomsten av atom- och vätebomber, utan på ”den andra vetenskapliga revolutionen” i allmänhet. Allt tycktes möjligt, på gott och ont. Precis denna uppfattning uttrycktes också i ett framträdande av AMSA:s Ansgar Eeg-Olofsson.

Vad kan inte teknikerna åstadkomma! Endast för några år sedan talade man om att teknikens möjligheter var begränsade. Numera törs ingen säga att något är omöjligt, så länge det gäller den sida av livet som är av teknisk art. Uppgifterna om månraketen har än en gång understrukt, att möjligheterna är praktiskt tagit obegränsade.⁸⁹

Eeg-Olofsson betonade dock att teknikens gåvor kunde åstadkomma både välstånd och ödeläggelse. Den stora frågan var därför ”hur vi ska kunna bruka teknikens gåvor på gott och ont utan att bli dess slavar, som användes till helvetiskt fördärv”.⁹⁰ Härmed anknöt han, om än inte uttryckligen, till en för debatten helt central metafor. Atomvapenmotståndarna talade

---

⁸⁸ Inga Thorsson, ”Kongressår - valår”, *Morgonbris*, januari 1956.

⁸⁹ Ansgar Eeg-Olofsson i *Skall Sverige ha atombomb?* 1958, s. 49.

⁹⁰ Ansgar Eeg-Olofsson i *Skall Sverige ha atombomb?* 1958, s. 50.

gärna om samtiden som ett *vägska*l, där framtiden hängde på hur människan valde att bruka tekniken, i synnerhet atomkraften. Suggestiva formuleringar på detta tema duggade tätt.⁹¹ Atomklyvningen skulle *av nödvändighet* bringa antingen frälsning eller domedag, för att tala med Jonas Anshelm. Detta dikotoma synsätt kan man med Paul Boyer spåra tillbaka till augusti 1945. Boyer har visat att de dystopiska varningarna för atomvapenkrig och mänsklighetens undergång redan från början kontrasterades av utopiskt fantasifulla skildringar av den civila atomkraftens närmast obegränsade möjligheter.⁹²

Drygt tio år senare gick detta mönster igen i den svenska debatten. Atomvapenmotståndarnas argumentation präglades av såväl dystopisk som utopisk förväntan, som hämtade näring ur de nya, revolutionerande teknologierna. Varningar för ett kommande kärnvapenkrig utkämpat från stormaktsbaser i rymden förekom exempelvis⁹³, men motsvarades av lika positiva förutsägelser. När journalisten och AMSA-aktivisten Bertil Svahnström föreställde sig mänsklighetens framtid bortom vägskalet framträdde ett högteknologiskt paradiset på jorden. Rätt tillämpad skulle atomkraften trygga energiförsörjningen för världens hungrande massor. Automationen skulle medföra kortare arbetstid, högre löner och klassamhällets avskaffande. Genom astronautikens utveckling skulle vanliga semesterresor snart kunna förläggas till rymden. Medan nutidsmänniskan oroade sig för världens undergång, spådde Svahnström att ett av kommande generationers främsta problem skulle bestå i att på bästa sätt förvalta ett tilltagande överskott av fritid.⁹⁴

Exemplen på liknande förväntningar kan mångfaldigas. Med detta som utgångspunkt, är det intressant att fråga sig hur erfarenheten av atombomben formades. Vilka orsaks- och ansvarsförklaringar gav man till atomålderns problem? Vilken roll spelade tekniken och vetenskapen i dessa förklaringar?

3.1. Den andra kapplöpningen

Paul Boyer har pekat på att Hiroshima och Nagasaki på olika håll i den amerikanska debatten ledde till en radikal omvärdering av det moderna projektet som sådant. Två exempel som

---

⁹¹ Se t.ex. Svahnström 1958, s. 62: ”Människan står vid ett vägska

l. Under de 10.000 år som förflutit sedan den första civilisationens gryning, har mänskligheten aldrig varit ställd inför ett så ödesmättat avgörande som i dag. Det står i vår förmåga att göra atomåldern till en epok av oant välstånd eller av ousäglig misär, till atomkraftverkens eller de radioaktiva regnens epok, till elektronhjärnans eller dårhusets, till den eviga fredens eller dödens.” Se även Tage Erlanders svar på Gösta Elfving's interpellation i avsnitt 2.2. i denna uppsats.

⁹² Boyer 1994, s. 109-114. I dagens läge förundras man kanske lite extra över författaren John O'Neills förslag om att kontinuerligt atombomba Arktis polarisar. Meningen var mycket riktigt att isarna skulle smälta, med globala klimatförbättringar som följd.

⁹³ Se t.ex. Åke Gustafsson i *Skall Sverige ha atombomb?* 1958, s. 59f.

⁹⁴ Svahnström 1958, s. 18-30.

förtjänar att lyftas fram är den kristne religionsfilosofen Edward L. Long, Jr. och den sekuläre vänsterjournalisten Dwight Macdonald. I debatten efter Hiroshima landade båda, sina politiska olikheter till trots, i ungefär samma civilisationskritik. I sin bok *The Christian Response to the Atomic Crisis* (1950) konstaterade Long, Jr. att atombomben endast var möjlig i en modern byråkratisk organisation, där en stor grupp människor kunde engageras i projekt, vars yttersta konsekvenser de svårligen kunde överblicka eller förutse. För Long, Jr. var Manhattanprojektet, den gigantiska forskningsinsats som gett USA atombomben, ett illavarslande förebud om en framtida teknokrati, där målrationaliteten överordnades individens moraluppfattning.⁹⁵ En nästan identisk analys gjordes av Macdonald, som därtill konstaterade att Hiroshima och Nagasaki en gång för alla hade sprängt bort tilltron till vetenskapen och framsteget.⁹⁶ Dessa röster hörde otvivelaktigt hemma i den amerikanska offentlighetens marginal, men de förekom icke desto mindre. Både Long, Jr. och Macdonald såg det moderna samhällets byråkratisering och rationalisering som nödvändiga villkor för atombomben. Ur detta perspektiv var Hiroshima onekligen en *modernitetens katastrof*, för att återknyta till Karlssons och Zanders begrepp.

I den svenska debatten drygt tio år senare var den här typen av kritik ovanlig. De som motsatte sig en svensk atombomb hade istället en tendens att betrakta moderniteten, vetenskapen och den teknologiska utvecklingen som goda ting i sig, medan kärnan till atomålderns problem ansågs ligga hos människan själv. Problemet förklarades ofta utifrån vad jag i det följande kommer att kalla *eftersläpningstesen*. Enligt denna hade ett ödesdigert glapp uppstått mellan å ena sidan teknikens och vetenskapens frammarsch, å andra sidan människans moraliska och intellektuella utveckling. Allra tydligast formulerades tesen av författaren och *Freden*-skribenten Sigfrid Leander.

Det har sagts att atombomben kom 20 år för tidigt. Det betyder att vi är 20 år efter vår tid. Betraktar man sputnikarnas kapplöpning, kanske vår försening kan noteras till 100 år. Detta avstånd mellan våra möjligheter och våra traditionsbundna vanor kan betyda en katastrof.⁹⁷

Leander konstaterade i en senare artikel att "[v]år moraliska eftersläpning är oerhörd och utgör i själva verket den största risk vi löper".⁹⁸

---

⁹⁵ Boyer 1994, s. 146, 232.

⁹⁶ Boyer 1994, s. 233f.

⁹⁷ Sigfrid Leander, "Fred i vår tid", *Freden*, december 1957.

⁹⁸ Sigfrid Leander, "Här ska det inte vara några atombomber", *Freden*, januari 1959.

Bertil Svahnströms gjorde i sin debattbok ett försök att blottlägga rötterna till denna eftersläpning. Var och när hade det egentligen gått snett? Svahnströms historiska exposé präglades till största delen av kontinuitet. Människan, skrev han, hade succesivt gått från att ha varit utelämnad åt naturens krafter till att bli deras herre. Brottet i historien hade kommit på 1900-talet, då tekniken genom de båda världskrigens och det kalla krigets impulser rusat ifrån människan och samhället i övrigt. ”Vi befinner oss idag på ett tekniskt utvecklingsstadium som normalt inte borde ha inträtt förrän i det tjugoförsta seklet”, konstaterade Svahnström.⁹⁹ Han betonade att en balans mellan tekniken och politiken måste återupprättas för att undvika en världsomfattande katastrof, ”[t]y det går inte i längden för sig att människorna tekniskt sett lever i tjugoförsta århundradet, medan de mentalt tycks ha dröjt kvar i det nittonde”.¹⁰⁰ Att krig, religion och nationalism, dessa kvarlevor från en gången epok, fortfarande tilläts diktera politikens villkor, var ett resultat av denna eftersläpning. Vad som gjorde den nuvarande situationen så farlig var enligt Svahnström kombinationen av omodern dårskap och modern teknologi. Det var alltså hos människan felet låg, och det som nu krävdes var anpassning. Svahnström talade om vikten av att ”tämja vårt tänkande, vår politik, vår ekonomi i enlighet med atomålderns krav”.¹⁰¹ Vidare skrev han:

Atomåldern och de andar som vi frigjort med den, lyder sina egna lagar och inte våra. Om vi inte anpassar oss efter dem är vi förlorade. [...] Atomålderns krafter imponeras inte av våra invanda föreställningar och fördomar. Om jag kör bil i Sverige måste jag iaktta vänstertrafikens regler för att undvika en olycka. Lika självskrivet är det att man måste respektera atomkraftens lagar i atomåldern.¹⁰²

Atomåldern framstod här som ett av människan oberoende subjekt. Jonas Anshelm har benämnt detta mytiskt präglade synsätt *industriell fatalism*, och pekat på att det spelade en viktig roll i kärnkraftsdiskursen under samma period.¹⁰³ Utvecklingen framställdes som oundviklig, som något människan *måste* anpassa sig efter. Svahnström skrev i ett annat sammanhang, med en likaledes tillspetsad formulering, att ”vätebomben har mycket att lära oss”.¹⁰⁴

---

⁹⁹ Svahnström 1958, s. 16.

¹⁰⁰ Svahnström 1958, s. 13.

¹⁰¹ Svahnström 1958, s. 15.

¹⁰² Svahnström 1958, s. 62.

¹⁰³ Anshelm 2000, s. 60f.

¹⁰⁴ Artikel i veckotidningen *Idun*, citat i *Freden*, december 1956.

Som redan tidigare antytts stod Inga Thorsson för en något mer ambivalent syn på den tekniska utvecklingen. I maj 1957 anordnade kvinnoförbundet en konferens kallad ”Människan i det tekniska samhället”. Denna dominerades av diskussioner kring den radioaktiva strålningen och bombproven, men även frågor som luft- och vattenföroreningar, bullerproblem och psykiska påfrestningar till följd av stress i arbetslivet togs upp.¹⁰⁵ I samband med konferensen skrev Thorsson en ledare där hon försäkrade att kvinnoförbundets önskan att belysa ”vissa avigsidor av den tekniska utvecklingen” inte skulle ses som ett uttryck för skepsis mot utvecklingen i sig. ”Vi tror på utvecklingen. Vi tror på människans möjligheter att utnyttja vår tidsålders märkliga landvinningar i positivt syfte”, betonade hon. Samtidigt noterade Thorsson att det på varje nytt framsteg tycktes följa nya problem, och att de problem som konferensen syftade till att belysa ju otvivelaktigt var konsekvenser av att ”den tekniska och industriella utvecklingen fått löpa iväg utan att man tillräckligt har beaktat dess negativa verkningar”. Tekniken hade i alltför stor utsträckning kommit att bli ett självändamål; den hade blivit människornas herre istället för deras tjänare. Atomvapnen var den yttersta konsekvensen av denna förskjutna balans. Atomvapenfrågan inleddades således i en större kontext, som åtminstone potentiellt kunde ses som en kritik av utvecklingen.¹⁰⁶

I de svenska atomvapenmotståndarnas läger går det alltså att urskilja två positioner, där Inga Thorssons relativa skepsis inför den tekniska utvecklingen kontrasterade mot Bertil Svahnströms närmast deterministiska bejakande av den. Samtidigt är det viktigt att inte överdriva skillnaden. Även Thorsson framhöll gärna sin fundamentalt positiva syn på teknikens möjligheter. I sina orsaksförklaringar till atomålderns problem var hennes slutsatser därtill närmast identiska med Svahnströms. Kort efter uppskjutandet av den ryska rymdsatelliten Sputnik II i november 1957, använde Thorsson den vitt omtalade händelsen som metafor för hur den tekniska och vetenskapliga utvecklingen formligen rusat ifrån det mänskliga förnuftet.

Ingen kan längre undgå att erkänna, att vi lever i en i grunden förändrad värld, i en ny tidsålder med en helt ny världsbild. Kommer vi att i tid dra konsekvenserna av detta för vårt eget handlande? Kommer vi att vara i stånd att med fantasi och vision låta våra tankar om människors samlevnad i denna nya värld gå i lika djärva och konstruktiva banor som rymdsatelliternas?

---

¹⁰⁵ Nilsson Hoadley 1989, s. 46f.

¹⁰⁶ Inga Thorsson, ”Människan och tekniken”, *Morgonbris*, maj 1957.

Precis som när Svahnström framhöll vätebomben som en förebild, tillskrev Thorsson här rymdsatelliterna en perfektion som även människan borde eftersträva. Thorsson pekade vidare på hur det parallellt med stormaktskapplöpningen pågick en annan kapplöpning mellan tekniken och det mänskliga förnuftet. Men medan den förra accelererade, hamnade det senare ohjälpligt på efterkälken. Som metaforen mycket riktigt indikerade var det inte fråga om att bromsa utvecklingen, utan om att människan måste hinna ikapp den.¹⁰⁷ I ett annat sammanhang skrev Thorsson: ”Utrikespolitiken och militärpolitiken förs idag på samma sätt som före atomåldern, [men] dess förutsättningar och resurser är revolutionärt, unikt förändrade. Människan måste i mognad och balans hinna ikapp sina egna landvinningar.”¹⁰⁸

Sammanfattande analys

Eftersläpningstesens var den vanligast förekommande förklaringen till atomålderns problem. Tesen vilade på en pessimistisk människosyn och en fundamentalt positiv syn på tekniken och vetenskapen, och låg därmed i linje med den villkorliga framstegstanken. Värt att notera är också att tesen ofta förenades med en mytiskt präglad syn på Utvecklingen, som inte sällan framställdes som ett självständigt agerande subjekt. Detta var särskilt tydligt hos Bertil Svahnström, men även Inga Thorssons kapplöpningsmetafor implicerade i princip samma uppfattning.

Föreställningen att människan måste ”komma ikapp sina egna landvinningar” är ytterst vag, formulerad på detta sätt, men vi ska längre fram återkomma till vilka konkreta förslag och idéer som låg bakom. Än så länge är det nog att konstatera att den erfarenhet som gjordes av atombomben i första hand fokuserade på människans brister, inte på modernitetens eventuella avigsidor. Att en sådan tolkning inte var självklar vid denna tid, åtminstone inte i ett internationellt perspektiv, har framgått av de exempel jag lyft fram ur Paul Boyers studie. I framför allt Bertil Svahnströms och Sigfrid Leanders fall, var kontrasten till Edward L. Long, Jr. och Dwight Macdonald uppenbar. Där de båda amerikanerna menade att människans anpassning till tekniken varit överdriven och destruktiv, hade den enligt Svahnström och Leander varit otillräcklig. Medan Long, Jr. och Macdonald hade sett atombomben som en förvarning om något nytt och skrämmande, den omänskliga teknokratin, var den enligt eftersläpningstesens en anakronistisk kvarleva av det mänskliga barbariet. Hiroshima var, ur detta perspektiv, en *omodernitetens katastrof*.

---

¹⁰⁷ Inga Thorsson, ”Om människans storhet och litenhet”, *Morgonbris*, december 1957. Se även Ansgar Eeg-Olofsson i *Skall Sverige ha atombomb?* 1958, s. 49-52.

¹⁰⁸ Inga Thorsson, ”Varför vi säger nej” i *Nej! till svenska atomvapen*, Stockholm 1959, s. 157f.

Bilden var emellertid inte entydig, och det förekom röster i debatten som delvis avvek från ovanstående tolkningsmönster. De är ämnet för nästa avsnitt.

3.2. Naturens harmoni

Sommaren 1957 publicerade socialdemokraten Nelly Thüring en artikel om atomvapenfrågan i *Morgonbris*. Thüring var bland annat känd för att 1921 ha blivit en av de första kvinnorna att väljas in i den svenska riksdagen. Vid tiden för atomvapendebatten var hon pensionerad sedan länge och tog i övrigt inte aktivt del i debatten. Hennes artikel var också något av en udda fågel i sammanhanget. ”Det värsta i hela atomproblemet är [...] inte krigsvapnen, utan den så kallade fredliga användningen av atomkraften”, skrev Thüring.¹⁰⁹ Härmed framfördes en kritik mot den civila atomkraften som i övrigt var sällsynt i den svenska debatten.¹¹⁰ Fred och nedrustning kunde nog åstadkommas på sikt, men vad skulle egentligen göras av allt det radioaktiva avfall som i alla händelser skulle frigöras vid bruket av den civila atomkraften? Atomklyvningen var för Thüring ett tecken på att vetenskapen kommit in ”på absolut galet spår”. Hon anklagade ”de otåliga människorna”, som tvunget skulle gripa in i naturens ordning. Universums naturliga kraftkälla var ju solen, menade Thüring, och hänvisade härvidlag till de ”för oss ofattbara” makter, som ”så vist ordnat att det finns en bestämd och tillräcklig kraftkälla för det hela bestånd och utveckling”.¹¹¹ Året därpå kom en liknande uppfattning till uttryck i en cirkulärskrivelse från det socialdemokratiska kvinnoförbundet, där svensk anskaffning av atomvapen hävdades bryta ”mot de djupast i naturen nedlagda livslagarna, de som ger uttryck för vår biologiska samhörighet med allt levande, i det förgångna, i nuet, i framtiden”.¹¹² Precis som i Thürings artikel hänvisades här till en mer konservativ syn på människans förhållande till naturen, som tycktes svårförenlig med framstegstanken.

Sin mest poetiska formulering fick tanken om atombomben som ett brott mot naturen hos författaren Sara Lidman. Hon var en av AMSA:s mer namnkunniga medlemmar, som under våren 1958 debatterat atomvapenfrågan i *Dagens Nyheter* med Herbert Tingsten. När hon senare samma år framträdde vid ett AMSA-möte i Borgarskolan i Stockholm slog hon fast att atomvapen var en ”kosmisk orätt”.

---

¹⁰⁹ Nelly Thüring, ”Vi protesterar mot atomvapnen”, *Morgonbris*, juli-augusti 1957.

¹¹⁰ Betydligt vanligare var att den civila atomkraften, i enlighet med vägskaälsmetaforiken, framhölls som ett positivt alternativ till den militära. Se t.ex. Inga Thorsson, ”Acceptera svenska atomvapen?”, *Morgonbris*, februari 1956; Vädjan mot svensk atombomb till regeringen från Svenska Sektionen av Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet, återpublicerad i *Freden*, maj-juni 1956; Per Anders Fogelström, ”Vi kan själva välja: MANIAC eller friheten”, *Freden*, juni 1959.

¹¹¹ Nelly Thüring, ”Vi protesterar mot atomvapnen”, *Morgonbris*, juli-augusti 1957.

¹¹² Skrivelsen återpublicerades i *Freden*, mars 1958.

Vi kan inte skapa en levande fjäril, inte ett grässtrå kan vi åstadkomma – ska vi då vara till den grad förmättna att vi laborerar med utsläckandet av allt liv, som om vi vore odödliga själva, eller gudar i stånd att bolla med jorden och bjuda fjärilar och gräs att åter varda ur atomaska. Dessa vapen är alldeles för effektiva i att dräpa, i att förstöra själva betingelserna för liv – det tillkommer inte en generation av människor att försvära sig åt en sådan effektivitet.¹¹³

Atombomben framstod här inte bara som ett missbruk av tekniken och vetenskapen, utan som en grov överträdelse av människans befogenheter i universum. Den representerade ett mänskligt högmodsbrott, en förbrytelse, om inte mot Gud, så mot naturens ordning. Denna uppfattning var förvisso knappast oförenlig med idén om människans moraliska eftersläpning, men den betonade andra aspekter. Den framställde människan som det agerande subjektet, inte utvecklingen; atomålderns problem förklarades med att människan gått för långt i sin vilja att kontrollera naturen, inte med att människan hamnat på efterkälken i förhållande till tekniken. Där eftersläpningstesens var avgjort framstegsbejakande, hänvisade Lidman, kvinnoförbundet och Thüring till en mer konservativ syn på förhållandet mellan människan och naturen. Obalansen i förhållande till naturen förklarade atomålderns problem.

Liknande ståndpunkter framfördes även av Bertil Svahnström vid åtminstone ett tillfälle. I ett föredrag i samband med Svenska Freds- och Skiljedomsföreningens årskongress sommaren 1961 diskuterade Svahnström atomålderns problem ur naturens perspektiv istället för människans. I ”naturens harmoni” hade människan ”framträtt som den stora balansförstöraren”, sade han, med referens till såväl atombomben som till olika former av miljöförstöring. ”Vad är det vi är på väg att göra oss skyldiga till? Är det inte rentav så att vi är i färd med att krossa den naturens harmoni som är förutsättningen för vår existens”, frågade han sig.¹¹⁴

Att den i andra sammanhang teknikoptimistiske Svahnström uttryckte sig på detta vis antydde att en hög värdering av naturens ordning mycket väl kunde kombineras med en stark tilltro till tekniken och vetenskapen. Svahnström var exempelvis medveten om de miljöproblem som följde med den civila atomkraften, men förutspådde att teknikens utveckling skulle sörja för att solkraft, vattenkraft och vindkraft inom några decennier skulle kunna tillgodose hela världens energibehov.¹¹⁵ Nelly Thürings artikel syftade heller inte till att ifrågasätta vetenskapens roll i samhället, utan bara dess nuvarande inriktning. Som

---

¹¹³ Sara Lidman i *Skall Sverige ha atombomb?* 1958, s. 65f.

¹¹⁴ Föredraget återgavs i *Fredens*, juli 1961.

¹¹⁵ Svahnström 1958, s. 30.

alternativ till atomkraften föreslog hon att vetenskapens resurser borde satsas på maximalt utnyttjande av solkraften, och hon uttryckte stora förhoppningar om att vetenskapen en dag skulle lyckas ”tämja, infånga och tillvarata denna kraftkälla på ett naturligt och oskadligt sätt”. Hon konstaterade med tillförsikt att ”[f]örsök görs ju världen över och att dessa försök en gång ska krönas med framgång kan vi ta för givet”.¹¹⁶ Det fanns således en förväntan om att naturens harmoni skulle kunna återupprättas på vetenskaplig väg.

De svenska atomvapenmotståndarna var inte ensamma om denna uppfattning. 1962 kom den amerikanska biologen Rachel Carsons *Silent spring* ut. Boken var en banbrytande uppgörelse med användandet av kemiska bekämpningsmedel inom jordbruket och räknas allmänt som ett startskott för den moderna miljörörelsen. Det intressanta i detta sammanhang är dock bokens prospektiva slutsatser. ”We stand now where two roads diverge”, inleddes det sista kapitlet, varpå en entusiastisk Carson pläderade för alternativa tillämpningar av teknikens och vetenskapens landvinningar. ”Den andra vägen” bestod i att ersätta den kemiska krigföringen mot skadeinsekter med vad som närmast kan beskrivas som en biologisk dito. En idé var att uppföra fabriker för massproduktion av sterila insektshannar; sterilisering kunde genomföras på kemisk väg eller genom röntgenstrålning. Hannarna kunde sedan släppas ut i naturen från flygplan, för att fruktlöst para sig med honorna. På detta vis kunde man utrota hela arter inom ett visst område. En annan idé bestod i att skrämja ihjäl hela populationer genom ultraljud.¹¹⁷ Framstegstankens imperativ, människans kontroll över naturen, ifrågasattes inte i grunden. Carsons avsky för det krig mot naturen som de kemiska bekämpningsmedlen innebar var omisskännlig, men det var även hennes starka tro på teknikens och vetenskapens möjligheter att hitta alternativa vägar. I detta avseende framstod hon och de svenska atomvapenmotståndarna som samma andas barn.

Sammanfattande analys

Genom att föra in naturen som ett subjekt att ta hänsyn till, kontrasterade de exempel som här lyfts fram mot den deterministiska syn på utvecklingen som ofta kom till uttryck i samband med eftersläpningsteser. Hänvisningarna till ”de djupast i naturen nedlagda livslagarna” och till ”naturens harmoni” påminde om en kritik mot framstegstanken som kommit till uttryck både i samband med den industriella revolutionen, och på senare år även i samband med klimatlarmen. Denna kritik har historiskt sett varit av konservativt märke, men kommer numera ofta vänsterifrån. I det här aktuella sammanhanget är det dock intressant att notera att

---

¹¹⁶ Nelly Thüring, ”Vi protesterar mot atomvapnen”, *Morgonbris*, juli-augusti 1957.

¹¹⁷ Rachel Carson, *Silent spring*, London 1999 (1962), s. 240-257, citat på s. 240.

den här typen av argument var fullt förenliga med en hög tilltro till teknik och vetenskap, vilket exemplen Thuring och Svahnström visar. Just Thuring gick visserligen ovanligt långt genom sin kritik mot atomklyvningen som sådan, men hon framhöll den snarast som en avvikelse i en i övrigt positiv utveckling. Svahnström visade å sin sida att respekt för ”atomålderns lagar” och respekt för ”naturens harmoni”, för att låna två uttryck från honom själv, inte behövde vara ömsesidigt uteslutande.

Avslutningsvis kan det vara värt att ännu en gång beakta Svahnströms retoriska fråga ”Vad är det vi är på väg att göra oss skyldiga till?” Så gott som alla de debattinlägg som hittills refererats hade, oavsett om de ställde människans förhållande till tekniken eller till naturen i fokus, en viktig sak gemensamt: en påfallande tendens att oinskränkt tala om ”vi”, ”människan” eller ”mänskligheten” som orsaken till atomålderns problem. Detta kollektiva skuldbeläggande ska analyseras närmare i följande avsnitt.

3.3. Mänsklighetens självmord

David Larsson Heidenblad har, som tidigare nämnts, visat på att moralisk kausalitet inte var en framträdande orsaksförklaring då Sverige ställdes inför atomhotet. Varken i de kristna inläggen i atomvapendebatten, eller i massmedias rapportering kring Kubakrisen ett par år senare, uttrycktes föreställningen att människan som kollektiv bar skuld till den hotande kärnvapenkatastrofen. Min undersökning av ett annat men samtida källmaterial pekar delvis i en annan riktning. För vad flera av de inlägg som refererades i det föregående hade gemensamt var just föreställningen att människan i någon mån var kollektivt skyldig till atomålderns problem. Erland Sundström fångade onekligen essensen i detta resonemang då han beskrev ett eventuellt kärnvapenkrig som ”mänsklighetens självmord”.¹¹⁸ Tankefiguren moralisk kausalitet kom således till uttryck, låt vara i en sekulär, icke-traditionell bemärkelse. Det var ”vi”, ”människan” och ”mänskligheten”, inte individer, grupper eller stater, som befann sig i otakt med tiden och missbrukade tekniken, eller som bröt mot ”naturens harmoni”, och ”framträdde som den stora balansförstöraren” (Bertil Svahnström).

I Larsson Heidenblads studie markerar 2006 års klimatlarm återkomsten för moralisk kausalitet på bred front.¹¹⁹ Föreliggande undersökning visar dock på vissa beröringspunkter mellan retoriken mot svensk atombomb och den retorik som präglade mediernas rapportering i klimatfrågan. För det första fanns det även hos atomvapenmotståndarna en tydlig tendens att

---

¹¹⁸ Erland Sundström, ”Kristi sinne och världens väsen” i Erland Sundström (red.), *Kärleksbud och kärnvapen*, Falköping 1960, s. 65.

¹¹⁹ Larsson Heidenblad 2012, s. 35-56.

individualisera frågan, och betona den enskildes ansvar och handlingsmöjligheter.¹²⁰ Detta blir mer begripligt mot bakgrund av att AMSA drev en kampanj för folkomröstning i atomvapenfrågan. Folkopinionen kunde komma att påverka den svenska regeringens beslut, vilket i sin tur antogs kunna få stor betydelse på global nivå. För det andra talade man även i atomvapenfrågan om ”människan” och ”mänskligheten” som roten till problemet, samtidigt som det fanns en mer eller mindre explicit gradering. De skyldiga var i första hand västvärlden och Sovjetunionen, och i betydligt mindre utsträckning människor i de fattigare delarna av världen. Detta framgick i synnerhet av att atomvapenfrågan, vilket vi ska återkomma till längre fram, ständigt kopplades till frågor om svält, underutveckling och överbefolkning i tredje världen. Världens fattiga skulle visserligen inte drabbas hårdare än någon annan av ett kärnvapenkrig, men den argumentationslinje som drevs i exempelvis *I stället för atombomb* gjorde gällande att kapprustningen slukade resurser som borde komma tredje världen till godo.¹²¹ För det tredje lyfte även atomvapenmotståndarna fram ett generationsperspektiv, där kommande slakten iklädde offerrollen, medan ”vi” utgjorde förövarna. Av uppenbara skäl gällde detta främst i diskussioner om den radioaktiva strålningens långsiktiga verkningar. Inga Thorsson skrev: ”Från och med den dag, då bomben föll över Hiroshima, offerar vi framtiden [...] därför att vi är ur stånd att komma till rätta med den internationella sammanlevnaden på en allt mer hastigt sammankrympande planet.”¹²² En till synes allmänmänsklig oförmåga till anpassning fick här stå som förklaring till atomålderns problem. De enda *oskyldiga* offren var de ännu ofödda. Ernst Wigforss, vars debattinlägg i normala fall tycktes vara kliniskt befriade från dramatiska åtbörder, skrev att om farhågorna rörande strålningens långsiktiga verkningar visade sig stämma, skulle hela debattens terminologi behöva ändras. ”Vi skulle inte längre kunna tala om att vi offerar oss för våra efterkommande. De skulle i stället en gång kunna säga att det är vi som offerat dem för våra egna, upphöjda eller mindre upphöjda mål”, skrev Wigforss. I en avslutande biblisk anspelning, anknöt även han till föreställningen om atomvapen som en kollektiv förbrytelse

---

¹²⁰ Per Anders Fogelström i *Skall Sverige ha atombomb?* 1958, s. 18: ”Frågan angår inte bara politiker, militärer och ledarskribenter. Den angår oss alla och ingen slipper undan sitt ansvar.”; Barbro Alving, ”Vi måste själva välja”, *Mot svensk atombomb*, dec 1959: ”Våra små taktiska vapen skulle inte kunna finnas om inte de prov förtagits som kostar liv och lidande tusentals år framåt i tiden. Del i ansvaret har alla som inte gjort allt de kunde för att förhindra att ett kärnvapenkrig överhuvudtaget kunde utbryta.”; osignerade ”Kärnvapenfrågan får ej avgöras förrän folket fått säga sitt ord”, *Mot svensk atombomb*, juni 1960: ”Vi alla, var och en av oss, utsätts för strålningsriskerna. Så länge vi inte själva tagit klart och tydligt avstånd från alla planer på tillverkning och bruk av kärnvapen kan vi inte med full rätt protestera mot sådant.” Dessa exempel ger inte uttryck för moralisk kausalitet enligt traditionellt mönster, utan på vad Larsson Heidenblad kallar ”en sekulär medborgaraktivistisk variant” av tankefiguren. Han finner enstaka exempel på denna variant i de kristna debattböckerna, men den var alltså relativt framträdande i mitt övriga material. Se Larsson Heidenblad 2012, s. 204.

¹²¹ Fogelström & Morell 1959.

¹²² Inga Thorsson, ”Varför vi säger nej” i *Nej! till svenska atomvapen*, Stockholm 1959, s. 136.

mot naturen: ”Den starke hämnaren som verkar i naturen skulle söka fädernas missgärningar uppå barnen inte bara till tredje eller fjärde led.”¹²³

Det fanns naturligtvis gott om exempel på det som Larsson Heidenblad benämner *lokaliserad kausalitet*, det vill säga att ansvar och skuld försköts till enskilda individer, grupper eller stater. Det ska dock understrykas att dessa aktörer i regel anklagades för att *förvärra* en katastrofal situation, inte för att ha orsakat den. När atomålderns problem skulle förklaras i grunden, var det istället den kollektiva skulden som brukade lyftas fram. Ett illustrativt exempel på detta gavs i sociologen Filip Stensons *Idéernas demokrati*. Att skylla på enskilda individer och stater var för Stenson ett ytligt betraktelsesätt, eftersom ”[ä]ven nationers beteende [...] utgör reaktioner på ett komplicerat mönster av situationsfaktorer, *till vilket vi alla lämnat bidrag* [kursiv i original] och för vilket vi sålunda är medansvariga”.¹²⁴

Att detta synsätt medförde en viss avpolitisering av atomvapenfrågan var måhända ingen slump. Det var i flera avseenden mer opportunt att tala om ”människan” än om specifika aktörer, och till viss del låter sig atomvapenmotståndarnas fokus på kollektivets skuld och ansvar säkert också förklaras som en taktiskt betingad ovilja att ta ställning i stormaktkonflikten.¹²⁵ Men är detta hela förklaringen? Atomvapenhotet gjorde för första gången i modern tid mänsklighetens undergång till ett realistiskt framtidsperspektiv. Det verkar därför inte orimligt att detta fick människor att gripa tillbaka på sedan länge överspelade förväntningshorisonter, där dylika perspektiv hade haft en given plats. Den påfallande tendensen att utan inskränkningar tala om ”vi” och ”mänskligheten” som upphov till atomålderns problem, öppnar således för möjligheten att moralisk kausalitet som orsaksförklaring återtog sin plats i den kulturella offentligheten något tidigare än vad som framgår i Larsson Heidenblads studie.

En sådan slutsats får visst stöd av Paul Boyer, som noterat att den amerikanska debatten under de första efterkrigsåren bevittnade en ”atom-induced revival of escathological

---

¹²³ Ernst Wigforss, ”Atomvapen, terrorbalans och avrustning”, *Morgon-Tidningen*, 13/2 1957.

¹²⁴ Stenson 1960, s. 13.

¹²⁵ Kritik mot USA var inte politiskt gångbart i 50-talets Sverige. En lokaliserad kritik som ensidigt fokuserade på Sovjetunionen skulle ha saknat all trovärdighet; ryssarna var trots allt inte ensamma om atom- och vätebomber, och det var inte de som hade bombat Hiroshima och Nagasaki. Att kritisera båda stormakterna riskerade även det att framstå som ett uttryck för kommunist sympatier eller åtminstone som undfallenhet mot Sovjet. Det är i sammanhanget viktigt att erinra om en debatt som utspelade sig i dagspressen under framför allt 1951. I centrum för debatten stod ett antal författares och intellektuellas önskan att inta en ”tredje ståndpunkt”, utan att ta ställning för vare sig USA eller Sovjet. Herbert Tingsten och en rad andra USA-vänliga debattörer kväste snabbt detta försök att gå bortom det kalla krigets polarisering i en kampanj som Alf W Johansson har kallat ”en intellektuell polisaktion mot olikänkande”. Ett av deras ledande argument var att den tredje ståndpunkten, oviljan att ta ställning, i praktiken innebar ett stöd för kommunismen. Det kan rimligen antas att de som några år senare sökte väcka opinion mot atombomben var måna om att undvika liknande beskyllningar. Se Johansson 1995, s. 281-290, citat på s. 290.

thinking”. En gång bortträngda av modernitetens genombrott, fick kristna idéer om arvsynd och världens slut förnyad aktualitet genom kärnvapenhotet.¹²⁶ För den tidigare nämnde Edward L. Long, Jr. var exempelvis atombomben en övertygande bekräftelse på arvsyndslärans riktighet. Arvsynden tolkade Long, Jr. som ”the inevitable enmeshing of every human life in the corporate evil of the world, and the inability of any life, by its own power alone, to avoid that evil completely”. Skuldbördan för Hiroshima och Nagasaki måste bäras kollektivt, slog han fast.¹²⁷

I Sverige var atomvapenmotståndet i regel av ett mer sekulärt snitt, och hänvisningar till arvsynden i traditionell bemärkelse förekom sällan.¹²⁸ Ändå fanns det väsentliga likheter i synen på individens *oundvikliga* skuld, vilket blir tydligt om man ställer Long, Jr:s resonemang bredvid Filip Stensons på föregående sida. Sekulariseringen hindrade heller inte att ett religiöst färgat språkbruk stundtals präglade retoriken mot svensk atombomb. Förutom ständiga referenser till ”apokalypsen” och ”den yttersta dagen”, talade man även om ”kärnvapens satanism”¹²⁹, om deras ”demoniskt raffinerade ondska”¹³⁰ och om kapprustningen som ”frambesvärjandet av Ragnarök”.¹³¹ Formuleringarna kan ses som negativa spegelbilder av den samtida kärnkraftsdiskursen, som enligt Jonas Anshelm dominerades av en ”närmast magisk verklighetsuppfattning” och ett rikligt bruk av mytologiska metaforer. Anshelm påpekar att detta underströk en *kontinuitet* snarare än en motsatsställning i förhållande till tidigare epoker.¹³² Det samma kan i detta avseende sägas om atomvapenmotståndarnas retorik, och det är onekligen intressant att högst traditionella föreställningar fick hjälpa till att begripliggöra en erfarenhet och en förväntan som man samtidigt uppfattade som unik i världshistorien.

Sammanfattande analys

Erfarenheten av atombomben innefattade påfallande ofta en föreställning om kollektiv skuld. *Människan* befann sig i otakt med tekniken, *människan* förbröt sig mot naturen och universum. Atomålderns missförhållanden sågs som rotade i allmänmänskliga svagheter som

---

¹²⁶ Boyer 1994, s. 237-240, citat på s. 238.

¹²⁷ Boyer 1994, s. 232f.

¹²⁸ Ett noterbart undantag återfanns i Leif Eeg-Olofsson, ”Kärleksbud och kärnvapen”, i Erland Sundström (red.), *Kärleksbud och kärnvapen*, Falköping 1960, s. 48: ”Kärnvapnen betecknar slutpunkten på en fruktansvärd syndens utvecklingslinje, en Guds utmaning till oss.”

¹²⁹ Barbro Alving, ”Atombomben och samvetet” i *Nej! till svenska atomvapen*, Stockholm 1959, s. 59.

¹³⁰ Erland Sundström, ”Kristi sinne och världens väsen” i Erland Sundström (red.), *Kärleksbud och kärnvapen*, Falköping 1960, s. 65.

¹³¹ Gunhild Tegen, ”Nej till atombomben!”, *Stockholms-Tidningen*, 18/6 1958.

¹³² Anshelm 2000, s. 56-71, citat på s. 58.

rädsla och misstänksamhet, vilka på en större nivå manifesterade sig i nationalism, kapprustning och krig. Eftersom det fruktade kärnvapenkriget dessutom hade potential att verkligen drabba *hela* mänskligheten, kom retoriken mot atomvapen att bära vissa likheter med förmoderna syndastraffsföreställningar; alla var skyldiga, alla skulle drabbas. Detta är ett intressant faktum i sig, eftersom det antyder en viss kontinuitet mellan olika epokers sätt att förhålla sig till omfattande katastrofhot. Det sena femtiotalet framstår därmed som en tid då förväntningshorisonten upptogs av såväl framstegstanken som av tanken om att människan i sin dårskap var på väg mot den totala undergången. Det ska dock betonas att det rörde sig om en sekulär variant av moralisk kausalitet, som i själva verket var fullt förenlig med den *villkorliga* framstegstanken. Människans förbrytelse bestod i att missbruka tekniken; bot och bättring kunde nås genom att bättre anpassa sig till den, inte genom att avstå den.

Så här långt har analysen huvudsakligen rört sig på orsaksförklaringarnas område. Det har kunnat konstateras att atombomben i första hand tolkades som en omodernitetens katastrof, rotad i allmänmänskliga brister. Detta genererade en sensmoral som krävde radikala förändringar av människans beteende och levnadssätt. I de tre följande avsnitten ska denna sensmoralens framåtblickande aspekt behandlas.

3.4. Pacifismen som framstegsberättelse

När Inga Thorsson inför årsskiftet 1960 resumerade det gångna decenniet lyfte hon inte oväntat fram atomkraften, automationen och människans första steg ut i världsrymden. Hon konstaterade att decenniet medfört ”händelser som i historiens perspektiv kommer att te sig som epokskiljande”, men beklagade i samband med detta människors benägenhet att ”klamra sig fast vid en förgången tids tankevärld”. Denna utbredda oförmåga att anpassa sig till den nya tiden, hade inte minst atomvapendebatten visat gott om exempel på, konstaterade hon.¹³³ Detta skrevs alltså när debatten redan pågått intensivt under några år, och ger en ganska kärnfull sammanfattning av hur den uppfattades ur atomvapenmotståndarnas perspektiv. Debatten formulerades genomgående som en konflikt mellan framsteg och förfall, och mellan vision och tradition. Argumentationen uppvisade ofta en uttrycklig skepsis mot den historiska erfarenheten, som avfärdades som obsolet eller vilseledande. ”Historiens lärdomar räcker inte till i atom- och rymdåldern”, konstaterade Sigfrid Leander.¹³⁴ ”Den så kallade historiska erfarenheten kan ibland, i en helt ny situation, snarare lura än hjälpa oss”, varnade Per Anders

---

¹³³ Inga Thorsson, ”På tröskeln till 60-talet”, *Morgonbris*, januari 1960.

¹³⁴ Sigfrid Leander, ”Här ska inte vara några atombomber”, *Freden*, januari 1959.

Fogelström i ett anförande.¹³⁵ Det var betecknande att även de kristna atomvapenmotståndarna anslöt sig till denna uppfattning, och i princip avstod från att söka positiva exempel på fredssträvanden inom den egna religionens historia. Leif Eeg-Olofsson konstaterade istället att den kristne i atomåldern stod inför en helt ny situation ”som gör en god del av den tidigare i kristenhetens historia förda diskussionen om krig och kristendom på ett säreget sätt föråldrad”.¹³⁶ Erland Sundström instämde i detta och varnade för att låta diskussionen om atomvapen styras av ”gårdagsvärderingar”.¹³⁷

Kampen mot gårdagsvärderingarna var ett framträdande tema i Per Anders Fogelströms och Roland Morells programmatiska debattbok *I stället för atombomb* och i debatten som följde på den. Medan sympatisörerna hyllade Fogelströms och Morells försök att ”bryta traditionsbunden tro på det militära försvaret som det enda möjliga försvaret”¹³⁸, reagerade andra skribenter genom att kalla dem naiva drömmare. Fogelström var själv inte alldeles främmande för sådana epitet, som ju åtminstone signalerade en vilja att gå framåt. ”Utopisten kanske hoppas för mycket, tar alltför lätt på svårigheterna. Men ändå är det ju utopisterna som är offensiva, som vill gå vidare och bygga morgondagens verklighet”, kommenterade han.¹³⁹ Vid ett senare tillfälle bemötte Fogelström sina kritiker genom en sarkastisk läsning av Oscar II:s memoarer. De försmädligheter som riktats mot *I stället för atombomb* var för Fogelström ekon av den gamle kungens reaktionära utfall mot liberalism och krav på allmän rösträtt. ”Som ståndaktiga tennsoldater står Oscar II och hans sentida drabbanter på post mot utopin och drömmen om en bättre värld”, skrev Fogelström. Budskapet var tydligt: det som fördömdes som naivt och utopistiskt idag, kunde bli verklighet imorgon.¹⁴⁰

---

¹³⁵ Per Anders Fogelström i *Skall Sverige ha atombomb?* 1958, s. 16. Se även Sveriges Socialdemokratiska Kvinnoförbunds cirkulärskrivelse ”Aldrig mer Hiroshima!”, återpublicerad i *Freden*, mars 1958: ”Militärledningen verkar icke ha haft kraft och fantasi nog att tänka sig in i den nya världssituationen och Sveriges nya ställning i världen. Den utgår från sina erfarenheter av en förgången tidsålder, som man icke längre kan draga några erfarenheter av varken militära eller politiska.”; Inga Thorsson, ”Storpolitiskt nyår”, *Morgonbris*, januari 1958: ”De militära skäl som framfördes i ÖB-utredningen för dessa vapen kan på varje punkt motargumenteras av utvecklingen själv, som med all önskvärd tydlighet visar, att de har grundats i en numera definitivt förgången tid.”

¹³⁶ Leif Eeg-Olofsson, ”Kärleksbud och kärnvapen” i Erland Sundström (red.), *Kärleksbud och kärnvapen*, Falköping 1960, s. 48.

¹³⁷ Erland Sundström, ”Kristi sinne och världens väsen” i Erland Sundström (red.), *Kärleksbud och kärnvapen*, Falköping 1960, s. 56.

¹³⁸ *Freden*, maj-juni 1958.

¹³⁹ Per Anders Fogelström, ”Atomvapen – nej!”, *Mot svensk atombomb*, nr. 1 1961.

¹⁴⁰ Per Anders Fogelström, ”Kuslig memoarlektyr”, *Freden*, december 1960. Se även osignerade ”Bör vi tänka om?”, *Freden*, april 1957: ”Särskilt utmärkande för vår moderna tid är att man på skilda områden kommer med omvärderingar av hävdvunna tänkesätt och ståndpunkter. Gamla fördomar raseras, klichétänkandet angripes och ersättes med synpunkter, som anses mera passande vår tid med dess revolutionerande framåtskridande. [...] På ett område tycks dock mänskligheten ha svårt att komma ur sina gamla tankebanor. Det gäller militärtänkandet. Här sitter vi alltför fast i behård konservatism och vanetänkande.” Se även Anders Elmqvist, ”Det är de äldre som har skapat problemen”, *Freden*, mars 1960.

Reaktionerna på boken hängde i första hand samman med författarnas radikalpacifistiska linje. Fogelström och Morell sade inte endast nej till en svensk atombomb, utan också till det konventionella försvaret. I bokens ganska säregna blandning av sakliga militärstrategiska kalkyler (Morell?) och storslagna visioner om avrustning och världsfred (Fogelström?), framstod uppgörelsen med traditioner och konventioner som den gemensamma nämnaren. Författarna betonade ständigt vikten av att våga se framåt och tänka i nya banor. Rustning och kapprustning förkastades som ”traditionens väg”.¹⁴¹ Tron på det militära försvarets nödvändighet jämfördes med gammal vidskepelse.

Det är lika barbariskt, lika verklighetsfrämmande, som om vi fortfarande skulle tro på tortyrens, dödsstraffets och ätteklubbans nödvändighet. Som om vi skulle rekommendera barnamord i stället för familjeplanering eller skydda oss mot sjukdom med uppgrävda ben från galgbacken i stället för med medicin och vaccin.¹⁴²

Jämförelserna med ätteklubbor och barnamord var, liksom Fogelströms jämförelse med Oscar II, exempel på ett historiebruk som var vanligt förekommande i retoriken mot svensk atombomb. Den nuvarande situationen var visserligen unikt hotfull och skrämmande, men Fogelström och Morell framhöll likväl en röd tråd av barbari och blodsutgjutelse genom hela mänsklighetens historia. När det förflutna åberopades i debatten var det således i regel som en källa till fiendebilder och pejorativa liknelser, mera sällan som en källa till positiva exempel. Ur detta perspektiv utgjorde förslagen om avrustning och ”ambulansförsvaret” ett uppbrott från det gamla; Fogelström och Morell betonade att idén var ”fullkomligt unik i världshistorien”.¹⁴³ I linje med denna uppfattning, markerade flera av bokens tillskyndare också viss distans till ”traditionell” pacifism. Den *nya* tidsålderns pacifism, menade man, var aktiv och framåtblickande, där den gamla stannat vid en passiv vapenvägran.¹⁴⁴ När Bertil Svahnström och ett antal meningsfränder på hösten 1959 bildade ett politiskt parti med nej till svensk atombomb som huvudfråga, döptes det helt följdriktigt till Framstegsunionen.¹⁴⁵

---

¹⁴¹ Fogelström & Morell 1959, s. 36.

¹⁴² Fogelström & Morell 1959, s. 39.

¹⁴³ Fogelström & Morell 1959, s. 43.

¹⁴⁴ Se t.ex. Gunhild Tegen i *Vecko-Tidningen Säningsmannen*, nr. 16 1958; Barbro Alving, ”Inför ett hårt år”, *Mot svensk atombomb*, januari 1959; Tore Zetterholm, ”Hur länge?” i samma nummer; Tore Zetterholm, ”Vi behöver ett realistiskt alternativ till våldet”, *Freden*, maj-juni 1961.

¹⁴⁵ Bildandet av partiet väckte för övrigt viss indignation i AMSA-lägret, där övriga medlemmar ville slå vakt om aktionsgruppens partipolitiska oberoende. Framstegsunionen fick enligt Per Anders Fogelström ”några tusental röster” i valet 1960. Se Fogelström 1983, s. 262f.

Sammanfattande analys

Tidigare i analysen har det kunnat konstateras att atombomben i första hand tolkades som en omodernitetens katastrof, rotad i allmänmänskliga brister, medan det moderna projektet klarade sig med hedern i behåll. Kampen mot svensk atombomb formulerades, i enlighet med detta synsätt, som en framstegsberättelse, en uppgörelse med det omoderna och traditionsbundna. Jag har använt Fogelströms och Morells debattbok som det främsta exemplet på detta, men synen på debatten som en konflikt mellan framåtskridare och bakåtsträvare var i stort sett allmängiltig bland atomvapenmotståndarna. Som Inga Thorssons inledningsvis citerade nyårsbetraktelse visade, låg flera erfarenheter till grund för detta. De nya, ”epokskiljande” teknologierna hade en gång för alla förändrat världen, och genererade i sin tur en förväntan om att morgondagen skulle skilja sig radikalt från nuet. Någon väg tillbaka fanns uppenbarligen inte, och att söka positiva exempel i ”föratomisk tid” framstod som meningslöst.¹⁴⁶ Det är intressant att denna uppfattning delades av de kristna atomvapenmotståndarna, vars argumentationslinjer i stort sett var identiska med de som drevs i mer ”sekulära” debattinlägg. Detta ska självklart ses mot bakgrund av en betydligt äldre och mer långtgående sekulariseringsprocess. Samtidigt torde också den snabba teknologiska utvecklingen ha färgat uppfattningen att stora delar av kristendomens samlade erfarenhet inte var tillämplig i atomåldern.

Vad framstegsberättelsen mot atomvapen mer konkret innebar, och vilka framtidsvisioner som låg till grund för den ska analyseras i de två kommande avsnitten.

3.5. Trollkarlar och genomsnittsmänniskor

Den pessimistiska människosyn som ofta kom till uttryck i atomvapendebatten skilde sig i ett väsentligt avseende från den som präglade de förmoderna syndastraffsföreställningarna. Atomålderns människa var inte evigt förtappad, utan hade hopp om bättring. Detta hopp stod dock inte att finna i den mänskliga naturen själv, utan i vetenskapen. Som en central förklaring till den villkorliga framstegstankens uppsving efter andra världskriget har Bernt Skovdahl framhållit en ökad tilltro till vetenskapens möjligheter att *forma* människan, och tygla hennes mer destruktiva sidor. Förhoppningarna var, inte minst i Sverige, knutna till nya beteendevetenskapliga och pedagogiska ideal från USA.¹⁴⁷ När svenska atomvapenmotståndare talade om vikten av att människan måste ”komma ikapp” eller

---

¹⁴⁶ Uttrycket hämtat ur Inga Thorsson, ”Sveriges uppgifter i det internationella nedrustningsarbetet”, *Morgonbris*, juli-augusti 1958.

¹⁴⁷ Skovdahl 2010, s. 72-76.

”anpassa sig till” den tekniska utvecklingen var det ofta detta som åsyftades mer konkret; människan kunde på vetenskaplig väg anpassas till sin nya omgivning.

I Filip Stensons bok *Idéernas demokrati* var denna anpassning själva huvudtemat. Författarens tilltro till vetenskapen kom tydligt till uttryck i det inledande kapitlet ”Trollkarlen och hans lärling”; metaforer för naturvetenskapsmannen respektive politikern. I dagens läge, menade Stenson, hade den senare alldeles för mycket makt, vilket ledde till att teknikens landvinningar missbrukades för maktsyften. Samtidigt betonade han att atomålderns problem i grunden berodde på allmänmänskliga faktorer. ”Genomsnittsmänniskan”, vilket uppenbarligen avsåg alla utom en vetenskaplig elit, var inte mogen att förvalta utvecklingens gåvor. Grundbulten i Stensons analys var vad han kallade de mänskliga *intressena* (drivkrafterna), och han betonade härvidlag en lång historisk kontinuitet. Atomålderns människa styrdes liksom stenåldersmänniskan av kortsiktiga och icke-altruistiska intressen som rädsla, misstänksamhet och aggressivitet. Dessa intressen hade onekligen varit den utsatta stenåldersmänniskan till viss nytta, men hade i takt med civilisationsprocessen blivit allt mer dysfunktionella. I dagens kärnvapenutrustade värld riskerade de som bekant att leda till total förintelse. Stenson var emellertid hoppfull inför att vetenskapen skulle lära sig att bemästra människan så som den redan bemästrade naturkrafterna. Lösningen bestod således i en vetenskaplig *reglering* av de mänskliga intressena så att de fokuserades mot ett långsiktigt, globalt perspektiv på hela världens gemensamma intressen. Detta skulle först och främst ske genom utbildningsväsenden världen över.¹⁴⁸ Idén diskuterades vidare i en lång artikel i *Freden*, där Stenson konstaterade att denna ”grunduppfostran för hela vår värld” måste bli en uppgift för ”en världselit av vetenskapsmän och tekniker”. Han skrev vidare att ”[s]jälvfallet bör produktionen av läroböcker och material för denna grunduppfostran också överlämnas åt **världseliten inom vetenskap och teknik** [fetstil i original]. Och läroböcker av denna typ skall endast produceras för årets behov – inte för århundradets!”¹⁴⁹

Den österrikiske författaren och journalisten Robert Jungk uttryckte tankar som i allt väsentligt påminde om Stensons. Jungk var ett internationellt känt namn i kampen mot atomvapen, inte minst genom sin bok *Brighter than a thousand suns* (1958). Från och med sommaren 1960 publicerade han regelbundet artiklar i *Freden*. I debutartikeln belyste Jungk problemet med vad han kallade ”de bildades analfabetism”, varmed han avsåg att många av dagens välutbildade inte förstod den teknisk-vetenskapliga utveckling de själva skulle vara med och förvalta. ”De är helt enkelt analfabeter i den ’nyaste världen’ av matematiska formler

---

¹⁴⁸ Stenson 1960, s. 11-24.

¹⁴⁹ Filip Stenson, ”Anti-människan och aggressionsproblemen”, *Freden*, mars 1960.

och elektronhjärnor”, och hade ”hittills på intet sätt visat sig vuxna sin stora uppgift att tygla och forma det nya som störtar sig över oss”, beklagade Jungk. Här fanns som synes en nyansskillnad gentemot Stenson såtillvida att Jungk betonade makthavarnas handfallenhet inför tekniken, snarare än deras medvetna missbruk av den. Men precis som Stenson satte han hoppet till vetenskapliga och pedagogiska lösningar. Jungk pekade på att det förelåg ”en stor uppfostringsuppgift”, särskilt för ”icke-vetenskapsmännen” och ”icke-teknikerna”, som hade en hel del att hämta in. Det var således heller ingen tvekan om vem som skulle stå för uppfostran. ”De bästa bundsförvanterna [...] i det nya land, som forskning och teknik erövrat, kommer forskarna och teknikerna själva att bli.” Jungk diskuterade risken för framväxten av en teknokrati, eller en ”vetenskapsmännens diktatur”, men ansåg att detta enkelt kunde undvikas genom omfattande samarbete mellan naturvetenskapliga, samhällsvetenskapliga och humanistiska discipliner.¹⁵⁰ Han reflekterade här en tidstypisk tilltro till så kallad ”big science”, det vill säga systematiska satsningar på forskning i stora, multinationella team. Bernt Skovdahl ser förhoppningarna på denna nya typ av forskning som en starkt bidragande orsak till den tidiga efterkrigstidens teknik- och vetenskapsoptimism. Inspirationen kom, lite ironiskt kan tyckas, från Manhattanprojektet.¹⁵¹

Både Jungks och Stensons inlägg präglades uppenbarligen av en enorm tilltro till teknikerna och naturvetenskapsmännen, vilket kanske allra tydligast åskådliggjordes genom den senares distinktion mellan ”trollkarlen” och ”genomsnittsmänniskan”. Mot bakgrund av detta ter sig Jonas Anshelms konstaterande att ”[i] det svenska 1950-talets samhällsbygge var det teknik och vetenskap som blev de nya gudarna och följaktligen också föremål för tillbedjan”, inte som någon alltför dramatisk överdrift.¹⁵² Sedan ska det påpekas att Jungks och Stensons entusiasm inte delades av alla. ”Teknikerna är vår tids nya gudar”, skrev Inga Thorsson i en ledare, men ville härmed också varna för vad hon såg som ett mardrömsscenario som riskerade att bli verklighet: ”en tekniskt fulländad värld, styrd av ’realistiska’ känslomässigt utarmade människor”.¹⁵³ Exemplet är intressant eftersom det understryker att det inte bara var vapenteknologins utveckling som gav upphov till dystopisk förväntan, utan också andra aspekter av det moderna projektet.

Det var alltså inte helt ovanligt att kritiken mot atombomben också inbegrep en kritik mot andra tendenser hos den tekniska utvecklingen. Samtidigt är det viktigt att notera att även denna kritik i sig ofta bar framstegsoptimismens märke. Ett exempel var en lång artikel av

---

¹⁵⁰ Robert Jungk, ”Det behövs mera visdom!”, *Freden*, juni-juli 1960.

¹⁵¹ Skovdahl 2010, s. 73f. Se även Boyer 1994, s. 138-140.

¹⁵² Anshelm 2000, s. 70.

¹⁵³ Inga Thorsson, ”Om människans storhet och litenhet”, *Morgonbris*, december 1957.

Erland Dahm, där atomvapenfrågan för ovanlighetens skull inte bara sattes i relation till tredje världens problem, utan också till de moderna välfärdsstaternas inre tillstånd. Precis som Herbert Tingsten ansåg Dahm att ideologierna och religionerna spelat ut sin roll i väst, men han var i jämförelse med Tingsten desto mer bekymrad över det tomrum de lämnat efter sig. Dahm pekade på att människors behov av kultur och självförverkligande numera var eftersatta, och endast nödortfigt tillgodosågs av meningslös reklam och underhållning. De moderna krigen jämförde han med ett ”folkfestnöje” och spekulerade i att de ytterst berodde på ”massans missnöje med detta samhälles konstruktion”. Denna civilisationskritik var en udda fågel i den svenska debatten, men samtidigt var den också tydligt förankrad i sin tid. Dahm stödde Fogelströms och Morells förslag om att låta rustningsmiljonerna gå till tredje världens materiella hjälpbehov. Men han pekade också på de andliga hjälpbehov som fanns i det egna landet, som kunde lösas på vetenskaplig väg. En del av pengarna borde således användas till inrättandet av en ”fostrande medborgarskola, som gav kunskaper i mentalhygien, sexualliv och samlevnad, som danade djupmedvetnare människor med vilja till självförverkligande”. Atomvapenupprustning ställdes mot ”personlighetsupprustning”, och Dahm skrev att ”atomkrafts-, raket- och automationsåldern” innebar ”en möjlighet att förena teknisk civilisation med andlig odling, kultur”.¹⁵⁴ Även om han huvudsakligen talade i ett nationellt perspektiv landade han alltså i ungefär samma slutsatser som Filip Stenson.

Sammanfattande analys

Att naturvetenskapen varit ett minst sagt nödvändigt villkor för atombomben ledde inte nödvändigtvis till att den ifrågasattes av atomvapenmotståndarna. Stensons och Jungks debattinlägg belyser tvärtom hur atomålderns sensmoral ofta innebar en *uppvärdering* av vetenskapens roll i samhället, åtminstone i den bemärkelsen att allt större förhoppningar knöts till den. Det är i sammanhanget värt att påminna om att många av Manhattanprojektets ledande forskare snabbt hade tagit avstånd från sin egen skapelse, och blivit tongivande aktivister i kampen mot atomvapen. Större vetenskaplig styrning av samhället och världspolitiken var en av deras främsta käpphästar; atomålderns problem skulle lösas genom att trollkarlen ökade sitt inflytande på bekostnad av lärlingen.¹⁵⁵ Med tanke på den respekt som svenska atomvapenmotståndare ofta uttryckte för personer som J. Robert Oppenheimer och Harold C. Urey, kan man anta att de även tog intryck av denna idé.

---

¹⁵⁴ Erland Dahm, ”Kriget eller livet”, *Freden*, februari 1958. Artikeln var ursprungligen publicerad i ABF:s tidning *Fönstret*.

¹⁵⁵ Boyer 1994, s. 49-64.

Dessutom låg sensmoralens uppvärdering av vetenskapen helt i linje med de erfarenheter som tidigare analyserats. I enlighet med eftersläpningstesens och erfarenheten av atombomben som en omodernitetens katastrof, framstod behovet av en ”grunduppfostran för hela vår värld” som akut. Dystopisk erfarenhet av människans imperfektion växelverkade här med utopisk förväntan på vetenskapens möjligheter. Denna förväntan var särskilt påtaglig i Stensons och Jungks debattinlägg, och fick sitt allra tydligaste uttryck i den förras trollkarlsmetafor. Sina påfallande elitistiska tendenser till trots, hade Stensons och Jungks samhällsvisioner ett demokratiskt patos i botten; meningen var ju att ”genomsnittsmänniskan” skulle fostras till ett mer aktivt deltagande i framtidens samhälle. Genom att utbildas i mänsklighetens gemensamma intressen, eller i teknikens hemligheter, skulle hon också förmås att agera mer rationellt.

Atomålderns sensmoral pekade alltså i riktning mot förändringar av människans tänkande och beteende. Detta var dock bara den ena sidan av saken. Som framgick av de globala anspråken i Filip Stensons framtidsvisioner, krävdes också radikala förändringar av de mellanmänniska relationerna.

3.6. Det globala folkhemmet

”William Shakespeares värld, Benjamin Franklins värld, drottning Victorias värld, Woodrow Wilsons värld kommer aldrig mer att finnas”, lød den amerikanske atomvapenmotståndaren Linus Paulings dödsruna över den föratomiska epoken.¹⁵⁶ Pauling hade 1954 tilldelats nobelpriset i kemi, och var ett respekterat namn i den internationella debatten om bombprover och radioaktiv strålning. Hans referens till Wilson var knappast en slump. Flera decennier efter sin död förkroppsligade den gamle amerikanske presidenten fortfarande idén om nationell suveränitet. Detta gjorde honom inte till en hjälte bland de som bekämpade atombomben. Liksom kriget sågs nationen som ett fenomen från förgångens tid, vars fortsatta existens utgjorde ett hot mot hela mänskligheten i atomåldern.

Paul Boyer har visat att idén om att alla världens länder borde uppgå i en gemensam federation på ett tidigt stadium artikulades i den amerikanska post-Hiroshimadebatten. Denna idé var inte ny, men den fick en skjuts framåt 1945, först av Förenta Nationernas bildande, därefter av Hiroshima och Nagasaki. Som svar på rädslan för kärnvapenkrig, krävde debattörer och intellektuella med varierande ideologisk och religiös hemvist nationsgränsernas upplösning och bildandet av en världsstat. Så föddes en disparat rörelse

---

¹⁵⁶ Linus Pauling, *Aldrig mera krig!*, Stockholm 1959 (1958), s. 10.

som attraherade människor med skiftande motiv; från idealistiska fredsvänner, till antikommunister med en mer realpolitisk agenda.¹⁵⁷

Rörelsen för en världsfederation blev kortlivad i USA, men i den svenska atomvapendebatten under följande decennium var idén i högsta grad levande. I december 1957 förmedlades den till svenska folket via ett uppmärksammat anförande i Sveriges Radio av skådespelaren Jarl Kulle. Kulle framhöll här att mänsklighetens uppslutning i en global gemenskap var det enda som kunde avvärja den ”världskatastrof” som annars tycktes oundviklig.¹⁵⁸

Idén om världsfederationen hängde först och främst samman med uppfattningen att omfattande internationellt samarbete och internationell lagstiftning krävdes för att ett kärnvapenkrig skulle kunna undvikas i framtiden. De debattinlägg som länkade samman atomvapenfrågan med idén om en världsregering, uttryckte ofta starka förhoppningar på det relativt nybildade Förenta Nationernas möjligheter på detta område.¹⁵⁹ Därtill drog man också den krassa slutsatsen att den nationella suveräniteten ändå var en ren chimär i denna nya tidsålder, då stormakterna kunde underkuva vilket land som helst med blotta hotet om att använda vätebomber. I sitt bidrag till *Kärleksbud och kärnvapen* uppmärksamade Erland Sundström denna ”nationella relativisering” som en glädjande bieffekt av atomvapnens existens: ”Vi räknar [...] till de positiva tecknen det söndervittrande av nationella värdetecken, självständighetskrav och suveränitetsidéer, som håller på att fortgå.” Sundström föreslog att i första hand små och medelstora stater, militärt chanslösa som de numera ändå var, borde gå i täten för en utveckling mot ett världssamhälle. Militärt borde man ställa sig under FN:s beskydd, och endast låta polisväsendet förbli på den nationella nivån. Sundström efterlyste också att FN:s överstatliga befogenheter på det militära området skulle gå hand i hand med en kraftigt ökad internationell hjälpverksamhet. Han anknöt därmed till de förslag som lagts fram i *I stället för atombomb*.¹⁶⁰

Även Bertil Svahnström pläderade ingående för världsstaten i sin debattbok. Här tillskrevs den närmast ett egenvärde då den förankrades i en distinkt motvilja mot nationalstaten som idé, och än mer mot dess politiska praktik nationalismen. Dessa fenomen var visserligen rena illusioner i atomåldern, men farliga sådana. Den nationella suveräniteten kallade Svahnström

---

¹⁵⁷ Boyer 1994, s. 29-45.

¹⁵⁸ Anförandet återgavs i sin helhet under rubriken ”Det gäller livet för oss alla”, *Freden*, januari 1958.

¹⁵⁹ Se t.ex. Bert Ekengren, ”En ny internationalism”, *Freden*, maj-juni 1956, och osignerade ”Aktionen mot atombomben – ovidkommande för freden?”, *Freden*, september 1958. FN:s möjligheter att fungera som en framtida internationell uppfostringsanstalt diskuterades förhoppningsfullt i Nils Eldh, ”Försvaret i atomåldern”, *Freden*, april 1959, och i Justus Elgeskog, ”Den ömsesidiga misstron”, *Freden*, september 1961.

¹⁶⁰ Erland Sundström, ”Kristi sinne och världens väsen” i Erland Sundström (red.), *Kärleksbud och kärnvapen*, Falköping 1960, s. 76-78, citat på s. 77.

”frihetens fiende nr. 1”, nationalismen; ”en av de farligaste bacillerna i det västerländska samhället”.¹⁶¹ Detta var för Svahnström nära länkat till en samtidig process, som normalt hade en central roll i diskussionen om världsstaten: avkoloniseringen. Svahnströms sympati för vad han kallade ”de underutvecklades uppror” gick inte att ta miste på. Men han var samtidigt oroad över den nationalism och det ressentiment mot västvärlden som genomsyrade upproret. Samma illavarslande tendenser som satt det föratomiska Europa i lågor frodades nu i tredje världen, och de kunde endast bromsas genom industrialisering och upplysning. Tekniskt bistånd, global resursomfördelning och, på längre sikt, en global regering var därför nödvändigt. Svahnström konstaterade att utbildningsväsenden världen över skulle få en instrumentell uppgift i att inpränta ”[e]n gemensam mänsklig solidaritetskänsla”.¹⁶²

Det är inte omöjligt att den här typen av idéer vann särskilt stort gehör i just Sverige. Historikern Alf W Johansson har i olika sammanhang visat att neutralitet och internationalism efter andra världskriget blev en central del av den svenska självförståelsen. Neutraliteten skapade, menar han, ”en mentalitet”. Denna mentalitet gick hand i hand med framstegstanken, eftersom den innebar ett omfattande av moderniteten och en ”vändning bort från historien”.¹⁶³ Johansson använder begreppet *småstatsrealism* för att karakterisera den tolkning av Sveriges agerande visavi Nazityskland som blev tongivande efter kriget. Denna tolkning betonade att Sverige skulle ha varit militärt chanslöst mot Tyskland, varför vissa eftergifter varit nödvändiga för att bevara freden i landet. Allteftersom neutraliteten och freden upphöjdes till självändamål, fick samlingsregeringens agerande ett heroiskt skimmer över sig, och inlemmades i en förmodad tradition av neutralitet från det tidiga 1800-talet och framåt.¹⁶⁴ Småstatsrealismen och neutraliteten som självförståelse rimmade illa med nationell chauvinism, och utan grannländernas konkreta erfarenheter av krig, ockupation eller folkmord, fanns det heller inte mycket till grogrund för en sådan. I Johanssons efterföljd har Johan Östling mer ingående analyserat den nazistiska erfarenhetens inverkan på den tidiga efterkrigstidens politiska och intellektuella klimat i Sverige. Östling konstaterar att nationalismen tidigt ringades in i nazismens *associationsfär*. De båda företeelserna förknippades därmed med varandra, utan att för den skull likställas. Detta innebar inte att nationalismen försvann från offentligheten, men väl att den i många av sina traditionella

---

¹⁶¹ Svahnström 1958, s. 127-131, citat på s. 127 och 130.

¹⁶² Svahnström 1958, s. 175-193, 208-220, citat på s. 215.

¹⁶³ Johansson 1995, s. 225-228; Alf W Johansson, *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget*, Falun 2000 (1983), s. 264, 271-273, citat på s. 264 och 272. Se även Salomon 2007, s. 164f, 217, 228f.

¹⁶⁴ Johansson 2000, s. 268-273.

skepnader blev obrukbar.¹⁶⁵ Johanssons och Östlings analyser kan med fördel komplettera Kim Salomons syn på 50-talet som en tid då modernitet, välfärd och internationell solidaritet blev viktiga nationella identitetssymboler, på bekostnad av historia och traditioner. Salomon nämner begreppet *välfärdsnationalism* som möjlig beteckning på den nya självbild som odlades.¹⁶⁶

De svenska atomvapenmotståndarnas visioner om världsstaten måste ses mot denna bakgrund. Samma dag som *I stället för atombomb* gavs ut publicerade *Morgon-Tidningen* en debattartikel med samma namn. Den var signerad författaren Sivar Arnér, som tog ställning för Fogelströms och Morells idéer. Texten kompletterades av två fotografier, som båda, vart och ett på sitt vis, var emblematiska för epoken. Det ena föreställde ett svampmoln, det andra ett nybyggt svenskt lägenhetshus i fyra våningar med ett trivsamt grönområde framför. Bildtexten löd: ”Antingen... eller”.¹⁶⁷ Bildparet kan ses som en blyxtbelysning av det sena 50-talets förväntningshorisont, och därtill som en närmast övertydlig illustration av de svenska atomvapenmotståndarnas syn på atomålderns vägskäl. Ett globalt Hiroshima eller ett globalt folkhem var vad mänskligheten hade att välja mellan. I händelse av att den trots allt skulle välja det senare alternativet, var Sverige föredömet framför alla.

Den utveckling Sverige genomgått under de senaste decennierna sågs otvivelaktigt som en modell för den framtida världsstaten, i synnerhet för utvecklingsländerna. ”Välfärdsstaten har sört för en ekonomisk utjämning från vilken det inte längre finns någon återvändo. Vi måste slå in på samma väg internationellt”, konstaterade Svahnström.¹⁶⁸ Han var inte ensam om att sätta frågan om svensk atombomb i detta större, globala perspektiv. I artiklar och debattböcker kopplades atomvapenfrågan konsekvent till den pågående avkoloniseringen och till analfabetismen, svälten och fattigdomen i den så kallade tredje världen. Teknisk, vetenskaplig och ekonomisk tillväxt framhölls som den enda vägen att gå. Industrialisering och upplysning var lösningen.¹⁶⁹ Svahnström hyste inga tvivel om vilka som var de antikoloniala befrielseörelsernas egentliga drivkrafter:

---

¹⁶⁵ Östling 2008, s. 71-73, 266f.

¹⁶⁶ Salomon 2007, s. 206-211, 228f, 263. Begreppet välfärdsnationalism är inte Salomons, utan hänvisas till Rune Johansson, se s. 263. Se även Godhe 2003, s. 22: ”Efter andra världskriget gick den nationalistiska tonen över i en mer internationell sådan. *Idén om att Sverige hade en unik moralisk mission att utföra i världen växte delvis fram ur debatterna om hur den moderna teknovetenskapliga utvecklingen skulle påverka samhället och kulturen* [min kursivering].”

¹⁶⁷ Sivar Arnér, ”I stället för atombomb”, *Morgon-Tidningen*, 28/3 1958.

¹⁶⁸ Svahnström 1958, s. 216. Se även Tore Zetterholm, ”Sverige i dagens läge” i *Kristus och kriget. En debattbok*, Stockholm 1960, s. 129: ”Vi har i det närmaste avskaffat det svenska klassamhället. Men vi lever i ett internationellt klassamhälle, där vi utgör den privilegierade rikemansklassen.”

¹⁶⁹ Se t.ex. Fogelström & Morell 1959; osignerade ”Pacifismen och atombombsivrnarna”, *Freden*, april 1958; Axel Sors, ”Vi och atomvapnet”, *Freden*, maj-juni 1958; Signe Höjer, ”Överdriver vi faran av atomkrig”,

Det är inte för att de vill stanna kvar vid spinnrocken och hackan som Sydasiens massor gör uppror mot den vita imperialismen. Framtiden tillhör Nehrus progressism, inte Gandhis konservatism. De asiatiska massorna reser sig för att de vill anamma den tekniska civilisationen och få del av det välstånd den möjliggör.¹⁷⁰

När Sverige framhölls som en internationell förebild var det inte bara välfärdsstaten som avsågs, utan även neutraliteten. ”Ger inte neutraliteten och vår mångåriga fred vissa möjligheter, ja förpliktelser?”, frågade sig Per Anders Fogelström, och påpekade det orimliga i att ett litet, traditionellt fredsvänligt land skulle anskaffa atomvapen.¹⁷¹ I en skrivelse från AMSA till utrikesminister Östen Undén sommaren 1958 betonades: ”Genom sin neutrala ställning och den respekt som Sverige åtnjuter runt om i världen, kan vårt land i detta läge spela en viktig roll i hela mänsklighetens intresse.”¹⁷² En resolution från en av det socialdemokratiska kvinnoförbundets lokala klubbar underströk: ”Sveriges ställning som neutral, tekniskt högt rustad småstat [...] ger oss ett särskilt stort ansvar för kärnvapenfrågans internationella utveckling.”¹⁷³

Den symbios av defaitism och idealism som präglade den småstatsrealistiska berättelsen om Sverige under kriget, återfanns således i atomvapenmotståndarnas syn på Sverige i atomåldern. Landet tillskrevs två uppgifter, den ena negativt definierad, den andra positivt. Å ena sidan: Sverige saknade alla förutsättningar för att hänga med i den vapenteknologiska utvecklingen, och måste därför ställa sig utanför den. Detta gällde särskilt som alternativet skulle kunna få ödesdiga konsekvenser. Endast USA, Sovjetunionen och Storbritannien hade egna atomvapen vid tiden för den svenska debatten, även om Frankrike också var på god väg. Om då Sverige, resonerade man, som första neutrala land gick med i ”atomklubben” (ett vanligt uttryck), skulle detta skapa ett farligt prejudikat. Man varnade särskilt för en utveckling där impulsiva småstatsdespoter utanför Europa skulle se sig manade att följa det svenska exemplet.¹⁷⁴ ”Då kommer all sannolikhet att tala för att den yttersta dagen inträffar

---

Morgonbris, mars 1957; Inga Thorsson, ”Vårt internationella ansvar”, *Morgonbris*, februari 1961; Inga Thorsson, ”En internationalismens vår”, *Morgonbris*, maj 1961.

¹⁷⁰ Svahnström 1958, s. 217. Se även Sigfrid Leander, ”Det moraliska alternativet”, *Freden*, oktober 1958. Världens fattiga och hungrande massor behövde enligt Leander ”[i]nte bara ett vapenlöst motstånd á la Gandhi, utan en tekniskt-vetenskaplig och ekonomiskt-social framryckning.”

¹⁷¹ Per Anders Fogelström i *Skall Sverige ha atombomb* 1958, s. 15-17, citat på s. 17.

¹⁷² ”Utrikesministern uppvaktad av AMSA”, *Freden*, september 1958.

¹⁷³ Osignerade ”Vi säger NEJ till svenskt atomvapen”, *Morgonbris*, juni 1959.

¹⁷⁴ Se t.ex. Ernst Wigforss, *Atomvapen?*, Malmö 1959, s. 42f.; Sivar Arnér, ”Pacifism!”, *Freden*, december 1957; Bertil Svahnström, ”NEJ till svensk atombomb”, *Mot svensk atombomb*, september 1958; Rolf Karlbom,

redan före 1970”, löd Bertil Svahnströms dystra prognos.¹⁷⁵ Å andra sidan: Sverige hade med sina neutralitetstraditioner, sitt goda internationella renommé, och sin långt framskridna tekniska utveckling alldeles speciella möjligheter att bidra positivt till den globala situationen. Landet skulle dels fungera som biståndsgivare, och mer allmänt som ett internationellt föredöme. De förslag om ”ambulansförsvar” och tekniskt bistånd som framlades i bland annat *I stället för atombomb* och *Skall mänskligheten överleva?* vilade på denna uppfattning.¹⁷⁶

Sammanfattande analys

Slutsatsen att mänsklighetens överlevnad var beroende av omfattande internationellt samarbete var en central del av atomålderns sensmoral. Detta var helt naturligt med tanke på atomvapenhotets gränsöverskridande karaktär, och här finns en uppenbar parallell till dagens klimatdebatt. Även idag leder gränsöverskridande problem till krav på gränsöverskridande lösningar. En intressant skillnad ligger dock i språket. Få debattörer skulle idag karakterisera sina visioner med ordet ”världsregering”, medan det i denna lite drygt halvsekelgamla debatt tycks ha haft idel positiva konnotationer, liksom för övrigt ”överstatlighet” och ”världspolis”.¹⁷⁷ En nödvändig förutsättning för detta var uppenbarligen en låg skattning av den nationella suveräniteten, och med hänvisning till Johan Östlings analys torde erfarenheten av nazismen onekligen ha spelat in här. Bertil Svahnströms starkt negativa syn på såväl den politiska nationalismen som den nationella suveräniteten som princip pekar tydligt i denna riktning, liksom Erland Sundströms positiva syn på vad han kallade ”nationell relativisering”. Nationen var både otidsenlig och livsfarlig; världsstaten var dess antites. Men vid sidan av de dystopiska erfarenheterna, hämtade idén om världsstaten också näring ur en uppenbarligen mycket stor förväntan på Förenta Nationernas möjligheter. Både världsstaten och tanken om en ”internationell folkuppfostran för hela vår värld” (Filip Stenson) framstod som önskvärda och *möjliga* framtidsperspektiv.

Idén om världsstaten var oskiljaktig från idén om global välståndsutjämning. Därmed hängde den också nära samman med en annan av tidens stora frågor: avkoloniseringen. Även om inte alla atomvapenmotståndare nödvändigtvis gick så långt som till att förorda den nationella suveränitetens avskaffande, så var det få som ifrågasatte att vägen till varaktig fred

---

”Kärnvapenprovens diplomati”, *Mot svensk atombomb*, januari 1959; Alva Myrdal, ”Hoppet om fred”, *Mot svensk atombomb*, nr 4 1961.

¹⁷⁵ Svahnström 1958, s. 30.

¹⁷⁶ Se även samtliga artiklar i not 161.

¹⁷⁷ I en radiodebatt i maj 1958, framhöll även Herbert Tingsten att en ”överstatlig världsregering” var ”enda garantin för en varaktig fred”. Viss enighet tycks alltså ha rått mellan atomvapenmotståndarna och deras nemesis i just denna fråga. Se referat av och citat ur debatten under rubriken ”På riskabla vägar”, *Stockholms-Tidningen*, 4/5 1958.

gick via tredje världens ödesfrågor. Atomålderns kris kunde lösas först när "Nehrus progressism" segrat över "Gandhis konservatism", när den tekniska civilisationen spritt sig över världen. Att det var världens tekniskt och vetenskapligt mest avancerade stater som höll sig med atom- och vätebomber spelade mindre roll, eftersom det grundläggande problemet var den krigiska, traditionalistiska och nationalistiska mentalitet som frambringat bomberna. Denna mentalitet såg man ett övermått av i koloniernas självständighetssträvanden, vilket Svahnströms ambivalenta skildring av "de underutvecklades uppror" gjorde tydligt. Kopplingen mellan atomvapenfrågan, avkoloniseringen och världsstaten, visar således hur djupt atomålderns sensmoral förankrades i framstegstanken. Detta framgår också av den internationellt betydelsefulla roll Sverige tillskrevs i sammanhanget. Landets neutralitetstraditioner och tekniska utveckling framstod här som två sidor av samma moderna mynt.

4. Avslutande diskussion

Den vägskalets metafor som analysen tog avstamp i inbegrep inget tredje handlingsalternativ. Det fanns ingen väg ”bakåt”. Tekniken och vetenskapen skulle oundvikligen medföra radikala förändringar av människans livsvillkor, frågan var bara i vilket avseende. Vi har kunnat se hur det överhängande hotet om ett världsförintande kärnvapenkrig kontrasterades av en betydligt ljusare förväntan om en skön ny värld, där vetenskapen och tekniken skulle nyttjas för högre syften. Detta gällde i synnerhet de nya teknologierna; atomkraften, automationen och astronautiken. I ljuset av denna förväntan var det svårt att dra tekniken och vetenskapen i tvivelsmål. Erfarenheten av atombomben kom istället att handla om människans handfallenhet och moraliska eftersläpning inför den framrusande utvecklingen. Roten till atomålderns problem stod att finna i det växande avståndet mellan människan och tekniken. Sensmoralen fokuserade således på att ändra människans beteende och tankesätt, såväl på ett personligt som på ett globalt plan. Inrotade fördomar skulle bort, otidsenliga värderingar förkastas, nationsgränser raderas och ersättas av nya former för mänsklig samlevnad. Framstegsbegreppet hade här en central betydelse och tekniken och vetenskapen tillskrevs en avgörande roll i lösandet av atomålderns problem. Sensmoralen formulerades därmed inom ramarna för den villkorliga framstegstanken, och verkade bekräftande i förhållande till denna.

En parallell kan här dras till den *nazismens sensmoral* som analyserats av Johan Östling. Att jämföra nazismen och atombomben som fenomen är måhända inte särskilt fruktbart; att jämföra de respektive erfarenheter som drogs av dem vid en viss tidpunkt kan däremot vara det. Östling visar att den tolkning som blev tongivande i Sverige under den tidiga efterkrigstiden, entydigt identifierade nazismen som ett *civilisationsbrott*; ett irrationellt återfall i barbari.¹⁷⁸ Under senare decennier skulle nya erfarenheter bereda vägen för andra tolkningar där nazismens moderna aspekter ställdes i blickfånget, men vid denna tid sågs den, precis som atombomben, som en antimodern företeelse. En väsentlig skillnad var att nazismen relativt oproblematiskt kunde lokaliseras till ett enda land, och härledas ur vad som uppfattades som specifikt tyska traditioner.¹⁷⁹ Beträffande atombomben fanns det i stället en tendens att lägga skuldbördan på människan som art. Gemensamt för båda fallen var emellertid en sensmoral som upphöjde rationalitet, modernitet, internationalism och utvecklingstro.¹⁸⁰ Dystopiska erfarenheter av den mänskliga naturen växelverkade med utopisk förväntan på teknikens och vetenskapens möjligheter att modifiera den samma.

---

¹⁷⁸ Östling 2008, s. 73-75.

¹⁷⁹ Östling 2008, s. 76-79.

¹⁸⁰ Se Östling 2008, s. 198-203.

Förhoppningarna på tekniken och vetenskapen stod i omvänd proportion till förhoppningarna på människan. Mer teknik och vetenskap, löd sensmoralens imperativ. Atomålderns problem var inte en del av det moderna samhället, utan dess antites.

Det är värt att belysa detta ur ett generationsperspektiv. De atomvapenmotståndare som här stått i fokus var nästan undantagslöst födda under 1900-talets två första decennier. De hade alla vuxit upp i skuggan av den ”katastrofernas tidsålder” som sträckte sig från 1914 till 1945.¹⁸¹ De hade alla varit vuxna vid tiden för andra världskriget. Därefter hade de sett kriget, rädslan och osäkerheten ersättas av ekonomisk högkonjunktur, välfärdsreformer och en snabb teknologisk utveckling. Om man jämför med den vänsterradikala våg som bröt fram ungefär tio år senare blir det tydligt vilken vattendelare dessa erfarenheter kunde vara. Visserligen framstår 50-talets mobilisering mot svensk atombomb i flera avseenden som en förelöpare till 1968. Detta gäller inte minst engagemanget för tredje världen; att AMSA-aktivister som Bertil Svahnström och Sara Lidman också engagerade sig i kampen mot apartheid i Sydafrika är knappast förvånande. Men den modernitetskritik som luftades kring 1968 gick på tvärs mot den teknikoptimism och den fundamentalt positiva bild av det svenska välfärdssamhället som 50-talets atomvapenmotståndare hade gett uttryck för. För 60-talets unga radikaler, födda under den tidiga efterkrigstidens babyboom, var välfärdssamhället och den tekniska utvecklingen självklarheter som gick att kritisera. För 50-talets atomvapenmotståndare hade de representerat den bästa av världar, ett av flera beprövade alternativ. Ur deras perspektiv var såväl Auschwitz som Hiroshima civilisationsbrott; omodernitetens katastrofer.

Parallellt med detta har analysen kunnat visa att bilden inte var entydig, och att en viss ambivalens inför utvecklingen ofta kom till uttryck i debatten. Allra tydligast var detta i Inga Thorssons artiklar, där en i många avseenden positiv syn på utvecklingen var nära sammanflätad med en oro inför den samma. Oron gällde inte bara vapenteknologin, utan exempelvis också det moderna samhällets teknokratiska tendenser. Atomvapenfrågan kunde således fungera som en plattform för ifrågasättande av vad som uppfattades som andra problematiska aspekter hos det moderna projektet. På kvinnoförbundets konferens ”Människan i det tekniska samhället” framstod den radioaktiva strålningen som en av flera av utvecklingens ”avigsidor”, låt vara en ovanligt allvarlig sådan. Erland Dahm såg frågan om svensk atombomb i ljuset av människans andliga utarmning i välfärdsstaten. Nelly Thüring använde frågan som utgångspunkt för en i sammanhanget ovanlig kritik mot den civila atomkraften, och mer allmänt mot människans ständiga försök att ingripa i sin naturliga

---

¹⁸¹ Hobsbawm 1997.

omgivning. Thürings artikel var därmed representativ för en annan argumentationslinje vi sett flera exempel på, som utgick från en i grunden konservativ syn på människans förhållande till naturen. Det har dock kunnat konstateras att även dessa debattörer, precis som den moderna miljöaktivismens moder Rachel Carson vid samma tid, ofta förordade tekniska och vetenskapliga lösningar på problemen. Det som idag framstår som anmärkningsvärt är inte förordandet i sig, utan de stora förhoppningar som genomsyrade det. Människor kunde lära sig självförverkligande genom en ”fostrande medborgarskola” (Dahm). Genom tekniska och vetenskapliga storsatsningar skulle ofarligare energikällor än atomkraften kunna sörja för hela världens energibehov (Thüring, och även Bertil Svahnström). Även här tenderade man att se människan som det grundläggande problemet, och slutsatserna pekade i riktning mot mer teknik och vetenskap.

Om vi avslutningsvis vänder blicken mot vår egen tids hotande katastrof, och den därmed sammanhängande klimatdebatten, kan man fråga sig om särskilt mycket egentligen har förändrats. Mänsklighetens *omedelbara* undergång ställs visserligen inte i sikte, men framtidsperspektiven är likväl påfallande dystra. Fortfarande får vi ibland höra att vi måste ”välja väg”, och att de beslut vi fattar idag och inom en snar framtid kommer att få drastiska konsekvenser. Att problemen måste lösas genom tekniska och vetenskapliga storsatsningar är fortfarande ett axiom på många håll i debatten. En väsentlig skillnad mellan nu och då gäller emellertid förväntningshorisonten; den vägskälsmetafor som präglade atomvapendebatten hade andra implikationer än den som vanligtvis kommer till uttryck idag. 50-talets varningar för atomvapenkrig syftade inte enbart till att *undvika* en hotande katastrof, utan hade också en positiv, kanske rent av utopisk, orienteringspunkt. Om människan valde rätt väg skulle hon rikligen belönas i vad som ofta omtalades som ett högteknologiskt paradys på jorden, eller åtminstone som ett globalt folkhem där fred och välbefinnande skulle härska. För att återkoppla till David Larsson Heidenblads studie, så hade argumenten mot svensk atombomb i detta avseende mer gemensamt med de tidigmoderna syndastraffsföreställningarna än med de senmoderna klimatlarmen; de inbegrep en idé om frälsning, låt vara i en sekulär, teknokratisk bemärkelse.¹⁸²

Stora delar av denna förväntningshorisont har sedan dess blivit överspelad av ny erfarenhet. Utvecklingen har visat sig ha bieffekter som sällan förutsågs eller diskuterades offentligt på 50-talet. Därtill har tekniken och vetenskapen ofta visat sig oförmögna att bemästra dessa bieffekter. Den villkorliga framstegstanken har villkorats ytterligare. Den

---

¹⁸² Se jämförelsen mellan klimatlarm och syndastraffsföreställningar i Larsson Heidenblad 2012, s. 212f.

magiska glans som måhända omgav det moderna projektet har falnat. I erfarenhetsrummet, allra främst med avseende på det gångna århundradet, framträder sambanden mellan modernitet och katastrof tydligare. Vid förväntningshorisonten försvinner de positiva orienteringspunkterna; dagens teknikoptimister tror sig möjligen kunna begränsa klimatförändringarnas skadeverkningar, men inte mycket mer än så.

Detta kan naturligtvis tyckas nedslående och beklagligt. Jag vill dock föreslå ett alternativt perspektiv, som utgår från ett resonemang av Jonas Anshelm. Med hänvisning till den mytologiskt laddade, närmast extatiska retorik som präglade 50-talets kärnkraftsdiskurs ifrågasätter Anshelm uppfattningen att moderniseringsprocessen och den högteknologiska utvecklingen skulle ha inneburit en ”avförtrollning av världen”. Snarare medförde det moderna projektet i sig en ny form av förtrollning.¹⁸³ Föreliggande studie har, genom att belysa atomvapenmotståndarnas förväntan på tekniken och vetenskapen, gett visst stöd åt denna tes. Sedan 50-talet har emellertid även det moderna projektet börjat avförtrollas, vilket avsaknaden av positiva orienteringspunkter i klimatdebatten kan ses som ett symptom på. I Reinhart Kosellecks historieförståelse hängde det moderna samhällets framväxt nära samman med att framstegstanken ersatte den förmoderna, religiösa världsbilden. Kanske befinner vi oss nu i en process där även framstegstanken på sikt är på väg att försvinna som ett övergripande värdesystem, eller åtminstone skifta innebörd. Kanske är detta i själva verket en förutsättning för att dagens problem ska kunna mötas på ett vettigt sätt.

---

¹⁸³ Anshelm 2000, s. 70f: “Även om den moderna teknologins utveckling är parallell med en övergripande sekularisering innebär detta inte att all metafysik rensats ut. Kärnkraftsdiskursen visar att det endast är objekten för dyrkan som förändrats. I det svenska 1950-talets samhällsbygge var det teknik och vetenskap som blev de nya gudarna och följaktligen också föremål för tillbedjan. [...] Retoriken avslöjar således att bakom den sakliga, tekniska och vetenskapliga argumentationen dölde sig en metafysik som var allt annat än skeptisk och prövande. Inte heller i detta avseende förelåg det således någon egentlig motsägelse mellan det kritiskt rationella och det mytiska. De hade endast ingått en ny allians; världen var i Sverige under 1950-talet inte avförtrollad, utan omförtrollad.” Begreppet avförtrollning härrör ursprungligen från Max Weber.

Källor

Böcker

Skall Sverige ha atombomb?, Stockholm 1958

Alving, Barbro, ”Atombomben och samvetet”, *Nej! till svenska atomvapen*, Stockholm 1959

Eeg-Olofsson, Leif, ”Kärleksbud och kärnvapen”, *Kärleksbud och kärnvapen* (red. Erland Sundström), Falköping 1960

Fogelström, Per Anders & Morell, Roland, *I stället för atombomb*, Stockholm 1959 (1958)

Stenson, Filip, *Idéernas demokrati*, Stockholm 1960

Sundström, Erland, ”Kristi sinne och världens väsen”, *Kärleksbud och kärnvapen* (red. Erland Sundström), Falköping 1960

Svahnström, Bertil, *Skall mänskligheten överleva?*, Uppsala 1958

Thorsson, Inga, ”Varför vi säger nej”, *Nej! till svenska atomvapen*, Stockholm 1959

Wigforss, Ernst, *Atomvapen?*, Malmö 1959

Zetterholm, Tore, ”Sverige i dagens läge”, *Kristus och kriget. En debattbok*, Stockholm 1960

Tidningar & tidskrifter

Freden 1956-1961

Morgonbris 1956-1961

Mot svensk atombomb 1958-1961

Morgon-Tidningen, 13/2 1957

Morgon-Tidningen, 28/3 1958

Stockholms-Tidningen, 4/5 1958

Stockholms-Tidningen, 18/6 1958

Vecko-Tidningen Såningsmannen, nr. 16 1958

Litteratur

- Agrell, Wilhelm, *Alliansfrihet och atombomber. Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen från 1945 till 1982*, Stockholm 1985
- Agrell, Wilhelm, *Övrig illegal verksamhet. Övervakningen av svenska kärnvapenmotståndare 1958-1968*, Borgå, Finland 1999
- Ahlmark, Per, *Den svenska atomvapendebatten*, Stockholm 1965
- Anshelm, Jonas, *Mellan frälsning och domedag. Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945-1999*, Eslöv 2000
- Berggren, Henrik, *Underbara dagar framför oss. En biografi över Olof Palme*, Stockholm 2012 (2010)
- Bjereld, Ulf, Johansson, Alf W & Molin, Karl, *Sveriges säkerhet och världens fred*, Stockholm 2008
- Boyer, Paul, *By the bomb's early light. American thought and culture at the dawn of the atomic age*, Chapel Hill NC 1994 (1985)
- Braw, Monica, "Vem förvaltar minnet av Hiroshima?", *Katastrofernas århundrade. Historiska och verkningshistoriska perspektiv* (red. Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander), Lund 2009
- Carson, Rachel, *Silent spring*, London 1999 (1962)
- Carter, April, *Peace movements. International protest and world politics since 1945*, London 1993
- Cronqvist, Marie, "Det befästa folkhemmet. Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur", *Fred i realpolitikens skugga* (red. Magnus Jerneck), Lund 2009
- Cronqvist, Marie, "Bilder från nollpunkten. Visualiseringar av atomålderns urbana apokalyps", *Våld. Representation och verklighet* (red. Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg), Lund 2006
- Fogelström, Per Anders, *Kampen för fred*, Stockholm 1983 (1971)
- Godhe, Michael, *Morgondagens experter. Tekniken, ungdomen och framsteget i populärvetenskap och science fiction i Sverige under det långa 1950-talet*, Stockholm 2003
- Hirdman, Yvonne, Lundberg, Urban & Björkman, Jenny, *Norstedts Sveriges Historia 1920-1965* (red. Dick Harrison), Stockholm 2012

- Hobsbawm, E.J, *Ytterligheternas tidsålder. Det korta 1900-talet: 1914-1991*, Stockholm 1997 (1994)
- Johansson, Alf W, *Herbert Tingsten och det kalla kriget. Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946-1952*, Stockholm 1995
- Johansson, Alf W, *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget*, Falun 2000 (1983)
- Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf, ”Modernitetens katastrofer. Historiekultur och historiemedvetande i 1900-talets skymningsland”, *Katastrofernas århundrade. Historiska och verkningshistoriska perspektiv* (red. Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander), Lund 2009
- Koselleck, Reinhart, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*, Göteborg 2004 (1979)
- Larsson Heidenblad, David, *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna synstraffsföreställningar*, Lund 2012
- Linderborg, Åsa, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000*, Stockholm 2001
- Mazower, Mark, *Den mörka kontinenten. Europas nittonhundratals*, Göteborg 2013 (1998)
- Nilsson Hoadley, Anna-Greta, *Atomvapnet som partiproblem. Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund och frågan om svenskt atomvapen 1955-1960*, Stockholm 1989
- Oredsson, Sverker, *Svensk oro. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets senare hälft*, Lund 2003
- Pauling, Linus, *Aldrig mera krig!*, Stockholm 1959 (1958)
- Rudling, Anna, *Kampen mot atomvapen*, Falun 1975
- Salomon, Kim, *En femtiotalberättelse. Populärkulturens kalla krig i folkhemssverige*, Stockholm 2007
- Skovdahl, Bernt, *Förlorad kontroll. Den ifrågasatta framstegstanken*, Stockholm 2010
- Tingsten, Herbert, *Från idéer till idyll. Den lyckliga demokratien*, Stockholm 1967 (1966)
- Östberg, Kjell, *I takt med tiden. Olof Palme 1927-1969*, Stockholm 2008
- Östling, Johan, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, Stockholm 2008